

Ivan Mužić

Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima

UDK: 904 : 726.8 (497.6) "653"
726.8.031.4.046.1 (590)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1. 2. 2009.

Prihvaćeno: 5. 2. 2009.

Ivan Mužić

HR, 21 000 Split

Čiovska 2

imuzic@yahoo.de

| 315

U literaturi o stećcima zaključuje se da oni pripadaju i Vlasima, ali se ne konkretizira taj višeznačni termin. Samo u točnom zaključivanju da su Vlasi balkanski starosjeditelji, nije sadržana bit 'vlaške' problematike, koja se sastoji u stvarnosti da imamo, na primjer u Bosni, starosjeditelje Vlahe od antičkih vremena, ali i one malobrojnije balkanske starosjeditelje Vlahe koji su se doselili iz drugih istočnobalkanskih predjela tijekom srednjega vijeka. Termin Vlah je s vremenom obuhvatio i balkanske stočare, pa se od tada može koristiti i točniji izraz vlah. Stećke su podizali i ukrašavali i nevlasi i Vlasi, ali ne svi Vlasi. Bilo da su Vlasi, koji su se doselili na srednjovjekovni bosanskohercegovački i hrvatski prostor, preuzeli zatečenu pretkršćansku simboliku jelena ili su je donijeli sobom iz svojih dotadašnjih obitavališta, ta je simbolika starobalkanska. Kultno značenje jelena, (i) kao simbola obnavljanja života, potvrđeno je na Balkanu brojnim prikazima iz prapovijesnoga i antičkog doba.

Ključne riječi: Bošnjani, Bosna, starosjeditelji, jelen, Vlasi, vlasi, Vlasi u Hrvata, maurovlasi, romani, stećci, kolo, lov

I.

1. O PROBLEMATICI VLAHA – VLAHA

Riječ *Wloch* potječe vjerojatno iz germanskog *Wal-haz*, *Walh*.¹ Germani su imenom *Walah* nazivali Kelte koje su Rimljani zvali Gali.² U historiografiji se ističe kako podrijetlo Vlaha ni do danas nije riješeno, jer o tome ni povijest, ni etnografija, ni lingvistika nisu dale jednoznačna objašnjenja i zato “s pravom možemo Vlahe nazvati zagonetnim narodom”.³ Doseljenici sjeverno od Dunava mogli su pod pojmom Vlasi podrazumijevati više značenja,⁴ ali je moguće i da su po doseljenu sve balkanske starosjeditelje tako nazivali i da su doživljavali starosjeditelje kao etničku posebnost. Izvanjska (nevlaška) svjedočanstva potvrđuju da je ime Vlah od početka bio naziv za distinkciju ne-Slaven, ne-German i slično, a ne etnonim.⁵ To ne znači da su se i oni balkanski starosjeditelji koji su bili više-manje romanizirani, a koji su živjeli stoljećima na prostoru između Dunava te Crnog, Sredozemnog, Egejskog i Jadranskog mora, osjećali pripadnicima jedinstvenog etnosa. U starijoj historiografiji zastupalo se mišljenje da su Vlasi romanizirano prastanovništvo Balkana,⁶

a da je Vlah “*svuda*” čovjek romanskog podrijetla.⁷ I Vlasi su se kao starosjeditelji stoljećima nazivali i imenom *Romani-Romeji*, i to vjerojatno kao nekadašnji pripadnici Istočnoga Rimskog Carstva.⁸

Nije vjerojatno da su Sklavini po doseljenu zavlada svim dijelovima Balkana i zato može biti moguće mišljenje E. P. Naumova da su uz *Sklavinije* mogle postojati i male *Vlahije (Vlaške)*⁹ koje su mogle biti napučene samo starosjediteljima.

U balkanskim krajevima već od ranoga srednjeg vijeka spominju se Vlasi.¹⁰ Samo je dio tih nomada koji su se nazivali Vlasi, i to onaj koji potječe iz stare Dacije, bio jako romaniziran. *Ti* su Vlasi u IX. i X. stoljeću za borba između Avara, Franaka i Bugara bježali na bizantsko područje, gdje se spominju kao *Vlahi* ili *Volohi*.¹¹ U jednom se izvoru navodi kako su godine 976. vlaški nomadi ubili Samuilova brata Davida i to je prvi spomen vlašskog imena. Prema D. Antonijeviću *te* Vlahe preveli su u grčko pravoslavlje grčki misionari, ali su oni ostali i nepismeni, a “*nisu ni znali da se*

preko Hemusa na Crno more pripadne sferi latinskoga jezika.” Na taj način Rimljani su, prema Skoku, i od kontinentalnog stanovništva stvorili “pučanstvo, homogeno rimskome i po jeziku i po pravnim navikama”. P. Skok je odlučno zaključio da se “u istočnoj balkanskoj Romaniji mogao održati od balkanskih starinaca Iliro-Tračana samo jedan mali dio koji živi danas pod imenom Arbanas ili Arnauta”. On je naveo da su Rumunji balkanski narod koji je “izašao iz rimskoga osvojenja Balkana”, a da su Arnauti (Arbanasi) balkanski narod “koji je današnji preostatak onih antičkih starinaca na Balkanu, koje su Rimljani zatekli ovdje i pošteđili od potpunog romanizovanja”. (Skok 1934, str. 19–20, 22, 25, 43.) Danas bi, vjerojatno, i P. Skok drukčije formulirao svoja navedena razmišljanja. Bogumil Hrabak o shvaćanjima “vlaške problematike” u P. Skoka točno zaključuje: “Nema sumnje da su u planinskim krajevima dela Hrvatske i Dalmacije neki starinci mogli govoriti nekom varijantom latinskog jezika, različitom od italijanskog i latinskog književnog, ali iz toga ne izlazi da su svi starinci bili Romani, pa ni romanizovani Iliri.” (Hrabak 2003, str. 86. U historiografiji o balkanskim Vlasima nezaobilazne su rasprave B. Hrabaka jer su napisane na temelju višedesetljetnih istraživanja arhivske građe u Veneciji, Zadru, Dubrovniku, Kotoru i drugdje.)

- 1 Czarnecki 2003, str. 10. Usp. Koroljuk 1979, str. 10. Postoji mnogo različitih mišljenja o podrijetlu naziva Vlah. Usp. Kaser 1992, str. 94–95.
- 2 Gavela 1977, str. 237.
- 3 Antonijević 1982, str. 20–24. “Ako posmatramo stočarsku vlašku etničku masu na Balkanskom poluostrvu možemo govoriti samo o dve potpuno različite etničke grupe: o Karagunima (tj. onih koji nose crne gunjeve) i Faršeriotima (čije ime potiče od mesta Faršeri u Albaniji, a nose isključivo bela odela)... Aromuni sebe često nazivaju jednostavno Vlasi.” (Antonijević 1982, str. 20–24.) Mišljenje D. Mandića da su Vlasi na Balkanu potomci od Rimljana koloniziranih Maura u potpunosti su opovrgnuli rezultati antropoloških i antropogenetičkih istraživanja. Usp. Mandić 1963, str. 515–575. D. Mandić je ovaj rad objavio prvi put pod naslovom Postanak Vlaha prema novim poviestnim istraživanjima u ediciji Hrvatska misao, sv. 18–19, Buenos Aires, 1956, str. 1–48.
- 4 Zaključivanje o tome je veoma teško. “Na Balkanu, jedva da se može pratiti staro stanovništvo u unutrašnjosti, do približno IX. stoleća (južna Bugarska).” (Iz pisma Đorđa Jankovića autoru iz Beograda od 8.–12. II. 1991.)
- 5 Buzov 1992, str. 48.
- 6 Petar Skok je držao da je bilo različitih načina latiniziranja starobalkanskog stanovništva (vojska, dovođenje italskog pučanstva u naše krajeve, odlične rimske ceste, isluženi vojnici koji su dobivali zemljišta, oslobođeni robovi, vjera, rimska državna vlast). Na temelju takva zamišljanja Skok je stvorio zaključak: “Tako se zgodi te cijela teritorija na Balkanu, počevši od mjesta gdje se na Jadranu nastavlja balkanski dio od Via Egnatia, cesta koja je spajala Rim preko Soluna i Carigrada sa istokom, pa sjeverno od Scupi i zapadno od Serdike (Sofije) i crtom

- 7 Usp. Jireček 1959, str. 193. Branko Gavela dopušta mogućnost da podrijetlo romanskih elemenata u mentalitetu, jeziku i određenim običajima Vlaha valja tražiti u njihovim keltskim predcima, a ne u rimskom pokušaju romanizacije Balkana koja je, i prema njegovu mišljenju, bila bez većeg uspjeha i bez trajnijih posljedica. (Gavela 1978, str. 225.)
- 8 Kulišić 1967, str. 236.
- 9 Naumov 1979, str. 202.
- 10 Comsa 1986, str. 138.
- 11 Comsa 1986, str. 124, 137–138.

Rimsko carstvo raspalo”.¹² Vlasi se na kraju X. stoljeća iz Larise sele u unutrašnjost Bugarske, a kao vojnici se javljaju u grčkoj službi godine 1091. u borbama protiv Pečenega, a godine 1166. u borbama protiv Mađžara. “Od XII do XV vijeka Tesalija je u tolikoj mjeri naseljena vlaškim stanovništvom da se naziva Velika Vlaška, dok se Etolija u isto vrijeme nazivala Mala Vlaška.”¹³ Prvi veliki dolazak starobalkanskog stanovništva treba vremenski locirati u kraj X. i početak XI. stoljeća, a zbio se prisilnom seobom vlašskog življa Tesalije u doba makedonskog vladara Samuila.¹⁴

Od XIII. do XIV. stoljeća i balkanski pastiri nazivaju se Vlasima.¹⁵ Činjenica je “da je početkom XII. vijeka pojam ‘vlah’ bio ekonomska kategorija, što dokazuje Žička hrisovulja, jer se vlasima suprotstavljaju ratari koji su u Povelji navedeni kao ‘zemaljski ljudi’... Pored ovog najstarijeg srpskog zakonskog spomenika ima još niz drugih u kojima se ratari suprotstavljaju stočarima, pa su prvi navedeni kao ‘ljudi’ ili ‘zemaljski ljudi’, a stočari kao ‘vlas’”.¹⁶ B. Hrabak točno napominje da nisu svi stočari i pastiri u unutrašnjosti Balkanskog poluotoka nazivani Vlasima. “Arbanasi su bili tipični stočari, a nikad nisu zvani Vlasima. Bugarski vladari Asen i Petar su mogli zaista biti Vlasi i govoriti vlaški.”¹⁷ Činjenica je da su se Vlasima na Balkanu nazivali i stanovnici koji su govorili slavenskim jezikom. U literaturi se ističe kako je još “Ana Komnenova upotrebljavala reč ‘Vlah’ označavajući negrčka plemena u prvom redu Slovene i Romane. S tim je u logičnoj vezi kasnije označavanje tom reči svih pastira i seljaka u unutrašnjosti Balkanskog poluostrva.”¹⁸ Ana Komnena (1083.–1148.), Georgios Pahimeros (1242.–1310.), Niketas Akominatos Honijat (XIII. stoljeće) i neki drugi bizantski pisci upotrebljavaju izraz Vlah “da bi njime označili negrčka plemena Balkanskog poluostrva, tj. Slovene i Rumune. Tako Honijat i njegovi savremenici bugarske careve Asena i Petra kao i Bugare nazivaju Vlasima, a njihov jezik vlaški.”¹⁹

2. VLASI U HRVATA

temeljni dio vrela, koji je poznat kao *Libellum Gothorum, quod latine Sclavorum dicitur regnum*, nastao je najkasnije do svršetka XII. stoljeća. U petoj glavi latinske redakcije ovoga spisa, kada se priča o osvajanjima *Vulgara*, navodi se (u hrvatskom prijevodu) i ova rečenica: “Zatim osvajajući zauzmu cijelu Makedoniju; potom čitavu pokrajinu Latina, koji se u ono doba zвахu Rimljani (‘Romani’), a sada se zovu Morovlasi, to jest Crni Latini.”²⁰ U istoj glavi hrvatske redakcije ovoga vrela ta rečenica glasi: “Posli obujaše Sledusiju i pojdoše u Makedoniju, i nju prijaše i svu zemlju latinsku, ki se onda (za) Rimljane držahu, a sada se zovu Črni Latini, kih cesar s onimi ima mnogo rvanje.”²¹ Dakle prema ovom spisu *Crni Latini* (Morovlasi) prvotno su nazivani i *Romanima*,²² a u latinskoj se redakciji *Romani* – *Latini* identificiraju s pojmom *Vlah*. Ovaj izvor postojanje naziva Vlah datira u drugu polovinu VII. stoljeća. Ivan Ostojić napominje da su Hrvati poznavali naziv *Vlasi* vjerojatno već od IX. stoljeća “što možemo neizravno zaključiti iz tipično vlaških osobnih imena u ispravama toga stoljeća.”²³

U povelji hrvatskog kralja Krešimira koja je datirana u Biogradu 8. srpnja 1071. godine, spominje se selo Vlašić na otoku Pagu („*uillas Pagi: Pecani, Murowlani, Wlasići*”).²⁴ B. Hrabak zaključuje kako je nesumnjivo da su postojali stari Vlasi u hrvatskoj državi prije godine 1102. i da su bili ne samo slobodni stočari nego i zavisni, na primjer od splitske crkve, a da su se etnički i po načinu svog zanimanja, ali ne i po

12 Antonijević 1982, str. 28–29.

13 Kulišić 1967, str. 235. O Vlasima u Tesaliji i Makedoniji vidi raspravu G. G. Litavrina (Litavrin 2001, str. 607.)

14 Hrabak 2003, str. 127.

15 Giadrini 1986–1987, str. 2.

16 Vukčević 1981, str. 329–330.

17 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.

18 Draškić 1970, str. 87.

19 Vukčević 1981, str. 334.

20 “Igitur impugnantes Sylloduxiam, expugnaverunt eam Inde debellando ceperunt totam Macedoniam; post haec totam provinciam Latinorum, qui illo tempore Romani vocabantur, modo vero Moroulachi, hoc est Nigri Latini vocantur.” (Mužić 2002, str. 140.)

21 Mužić 2002, str. 64.

22 Porfirogenet razlikuje stanovnike koje naziva *Romanei* od *Romana*. “*Romani su mu u dalmatinskoj temi: u gradovima...; oni su mu i predslovensko (odnosno predavarsko) stanovništvo Hrvatske, Srbije, Zahumlja, Neretve i Duklje. Romaei su mu Grci.*” (Skok 1927, str. 63.) *Romani* su prvobitno bili građani Rima. Josef Rungg tumači pojam *Romani* u smislu da je označivao pripadnike različitih naroda i etničkih skupina koje su nekada bile pod rimskom državom. (Rungg 1963, str. 131.)

23 Ostojić 1974, str. 72–74.

24 Diplomatički zbornik 1967, str. 123–124. Karakteristike pisma upućuju da je ova isprava napisana krajem dvanaestog ili početkom trinaestog stoljeća. (Diplomatički zbornik 1967, str. 123.) D. Mandić je prvi (1956. godine) upozorio na taj podatak. (Mandić 1963, str. 515–575.)

vjeri, razlikovali od hrvatskog stanovništva.²⁵ Hrvati su se po doseljenu, kako navodi Toma Arhidakon, stopili s dijelom starosjeditelja. Dakako da se svi starosjeditelji na prostorima koje su osvajali Hrvati nisu asimilirali, tako da se dio njih nastavio u planinama baviti stočarenjem, od čega su mnogi od njih i ranije stoljećima živjeli.²⁶ Neasimilirani starosjeditelji, uglavnom stočarskog zanimanja, nazivani su od Hrvata Vlasima i oni su u kasnijim vremenima tretirani kao "hrvatski Vlasi".²⁷ Ti se Vlasi dugo vremena tijekom srednjeg vijeka nisu miješali s Hrvatima, i to sve dok su mogli živjeti u svojim posebnim skupinama kao transhumantni stočari.²⁸ Navedeni su Vlasi živjeli "u hrvatskoj državi i u hrvatskim župama i mnogo pre dolaska Osmanlija. To su bili starinački, lokalni vlasi, po veri nesumnjivo katolici. Deo njih je bio etnički apsorbovan do XIV. stoleća i više se nije pojavljivao pod vlaškim imenom".²⁹

Vlaški naziv u hrvatskim krajevima nose potkraj srednjega vijeka i pastiri u planinama, bolje rečeno, njih gradsko i prigradsko stanovništvo naziva Vlasima. "Rečeni Vlasi, odnosno Morlaci", u ispravama iz prve polovice XIV. stoljeća tretiraju se i kao "pastiri u planinama koje dijele Bosnu od Hrvatske".³⁰ Bosanski Vlasi posebno dolaze i u kopnenu Dalmaciju usporedno s nastojanjem bosanskog kralja Tvrtka I. da

zavlada Dalmacijom. Svi katuni u sjevernoj Dalmaciji (osim jednoga) u posljednjem desetljeću XIV. stoljeća nisu bili iz Hercegovine, nego iz Bosne ili tadašnje Hrvatske, koja je obuhvaćala i Donje kraje, to jest današnju Bosansku krajinu.³¹

Naziv Vlah, posebno od XIV. i XV. stoljeća, označuje i na hrvatskom prostoru, uz stočare, dijelom i vojnike najamnike koji su kao takvi uživali posebne povlastice. Tako se Vlasi u Dalmaciji spominju 1322. godine kao vojnici bana Mladena II. Šubića u bitci kod Blizne nedaleko od Klisa, a za bitke kod Krke godine 1324. vojska Mladenova brata Jurja II. Šubića sastojala se od Poljičana, Vlaha i Bošnjaka. D. Mandić navodi kako se drži da su Vlasi iz prve bitke 1322. godine potjecali iz Bosne, ali da se to ne može reći za one iz 1324. godine. On misli da su Vlahe u dalmatinsku Hrvatsku doveli banovi Pavao I. Šubić (1278.–1312.) i njegov sin Mladen II. (1312.–1322.) iz Bosne i Zahumlja, i to u vojničke svrhe. D. Mandić zaključuje da su oni početkom XIV. stoljeća doveli iz Bosne i Zahumlja veći broj Vlaha i naselili ih na kraljevskim i banskim dobrima oko gornje Cetine i drugdje, uz obvezu da će im služiti u vojničkim potrebama. Iz pisma Ljudevita Velikoga Ivanu Nelipiću od 21. studenoga 1345. godine stalni broj Vlaha („*Olachi*“) nalazio se na kraljevskim dobrima oko gornjega toka rijeke Cetine, a 1357. godine Vlasi su i u okolici Šibenika. Iz povelje bana Nikole Seča od 25. ožujka 1362. godine spominju se deset puta Morovlasi (*Morovlachi*), koji su iz zagorske Dalmacije sišli na zimovanje u okolici Trogira.³²

U predtursko vrijeme (posebno u prvoj polovini XV. stoljeća) glavne naseobine Vlaha u hrvatskim zemljama nalazile su se između Trogira, Šibenika i Dinare, s jačim uporištima u Kninu, Vrlici i Nutjaku kod Sinja, a zatim u Lici i Krbavi.³³ "Zakon" o povlasticama za cetinske Vlahe potječe iz XIV. stoljeća, kada su došli u službu kneza Ivaniša, a sačuvali su svoj povlašteni položaj i u XV. stoljeću.³⁴ B. Hrabak, navodi da su cetinski Vlasi u velikoj mjeri doseljeni hercegovački Vlasi koji su donijeli i svoj govor.³⁵ Cetinski Vlasi lučili su se od Hrvata kao većinskog stanovništva tako da ni

25 Hrabak 2003, knj. II, str. 86.

26 Po svim dijelovima Balkana stoljećima se živjelo od stočarstva. "Na osnovu praistorijskih arheoloških nalaza na području Like i Primorja, naročito onih u okolini Velebita, može se utvrditi da su ondašnji ilirski stanovnici bili sezonski stočari i da se stočarska kretanja Liburna i Japoda na relaciji planina–primorje i obrnuto mogu rekonstruisati i uporediti sa savremenim stočarskim migracijama koje ne pokazuju nimalo odstupanja ni razlike u pogledu marš–rute kretanja." (Antonijević 1982, str. 36.) U *De admistrando imperio*, dakle sredinom X. stoljeća, opisuje se neretvanska Paganija, spominju se otoci Mljet, Korčula, Brač i Hvar, a posebno se navodi da stanovnici posjeduju svoja stada i da od njih žive. (Ferjančić 1959, str. 35.)

27 U izvoru iz 1433. godine imamo ovakve stilizacije: "vsi dobri Vlasi... v Hrvatih'"; "da niedan Vlah' mei nami naš' brat' hrvackih Vlahov". (Klaić 1972, str. 278.) Neki su starosjeditelji na teritorijima koje su zauzimali Hrvati dugo opstali pod svojim ranijim imenom, kao na primjer, Dalmati.

28 „Nomadizam kao starije stanje stočarenja u balkanskim zemljama vezuje se za antički period i rani srednji vek. U balkanskim zemlja, na primer u XIV. veku, nije moglo više biti nomadizma, jer su i planine dobile svoje gospodare: vladara, crkvu ili osamostaljene oblasne gospodare.“ (Hrabak 2003, str. 41.)

29 Hrabak 1988, str. 121–122, 124–125.

30 Lučić 1979, str. 623.

31 Hrabak 2003, knj. II, str. 88

32 Svi podatci iz ovoga pasusa navedeni su prema: Mandić 1963, str. 551–553.

33 Mandić 1963, str. 551–553

34 Klaić 1972, str. 278.

35 "Kod ličkih vlaha u pogledu jezika imamo dve kategorije: ikavci su zaista domaći i oni nisu morali biti romanizirani ili su rano pohrvaćeni; drugi su ijekavci, koji su s pravoslavnim vlasima došli u XVI. st. iz Hercegovine." (B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 24. V. 1989.)

godine 1436. nisu dopuštali da im cetinski knez postavi Hrvata za vojvodu niti da im na njihovu sudu može biti sudac Hrvat.³⁶ Iz ovoga izvora proizlazi i da su se cetinski Vlasi dijelili na one koji stalno žive na selu i na one koji su za vojnu službu. Ovi cetinski Vlasi razlikuju se i od Srba, kako to potvrđuje isto vrelo iz godine 1436., koje uz njih posebno spominje Srbe.³⁷ Cetinski Vlasi nose i katolička imena. Vlasi u Hrvatskoj *“imaju u velikoj većini hrvatska narodna imena”*,³⁸ a to prevladavanje hrvatskih imena u Vlaha potvrđuje da su ti Vlasi govorili hrvatskim jezikom.³⁹ Ovi cetinski Vlasi podizali su i ukrašavali stećke četrdesetih godina XV. stoljeća. Kao cetinski Vlasi spominju se i Kustražići 1436. godine u *Zakonu*, koji je za njih te godine u Klisu potvrdio *“Hanž Frankapan... ban Dalmacije i Hrvat”*.⁴⁰ U Cisti (prema Imotskom) pokopan je pod jednim sljemenjakom Herko Kustražić (sin Jur/olja), a poslije njegove smrti i u blizini njegova groba, pod drugim sljemenjakom njegova *“dobra žena”* Vladna Kustražić.⁴¹

3. VLASI U BOSNI I HERCEGOVINI

U Bosni se Vlasi prvi put spominju u povelji bosanskog bana Ninoslava oko godine 1234. *“No to nijesu*

*bili domaći Vlasi, nego oni iz srednjega Balkana, koje su Dubrovčani upotrebljavali kao prenosnike svoje trgovačke robe.”*⁴² Vrela u XIV. i XV. stoljeću razlikuju u Bosni Vlahe od Bošnjana (*Vlachs et Bosgniani*).⁴³ Dubrovčani su stanovništvo oko Trebinja, Ljubinja i Gackoga smatrali u srednjem vijeku Vlasima. Tako se u dubrovačkim izvorima spominju 1376. godine *“Vlachs et Bosgnani”*, a godine 1454. zna se za *“Vlahe i druge Bosance”*.⁴⁴ Vrela iz 1361., 1385., 1399., 1406., 1407., 1408. i 1417. godine spominju Vlahe bosanskih banova i kraljeva.⁴⁵

Bitno je znati da su u Bosni mnogi od onih koji su nazivani Vlasima autohtoni još od antičkih vremena. To je Marko Vego ovako obrazložio: *“Vojvoda Donjih Krajeva Juraj Vojsalić, bratić hercega Hrvoja, darujući neke posjede humskim knezovima, braći Jurjevićima, gospodarima zapadnog Huma, spomenuo je u darovnici 1434. god. i vlaška plemena Voihniće, Pribinoviće i Hardomiliće. Poznato mi je da danas postoji u blizini Ljubuškog selo Hardomilje, selo Vojnići i selo Pribinovići kod Širokog Brijega. Jasno je da su poslije 1434. g. od ovih vlaških plemena nastala sela: Hardomilje, Vojnići i Pribinovići... Ovaj podatak iz povelje govori da je vlaško pleme Vojnići posjedovalo nekropolu ‘Gračine’... Iz toga podatka zaključujem da je nekropola ‘Gračine’ (Vojnići) iz XIV i XV vijeka i da je pripadala samo pomenutim Vlasima. Iz izloženoga se vidi da je Vlaha bilo i u stočarskom predjelu Širokog Brijega i da je kulturni uticaj iz Vojnića (‘Gračine’) dopirao i do Širokog Brijega. Gornja tvrdnja nije nimalo čudna jer su Rimljani imali u Vojnićima (u ‘Župnici’) svoje veliko naselje i jedno drugo u Bigesti (na Humcu) u blizini vlaškog naselja Hardomilja, gdje se našlo nekoliko rimskih spomenika s natpisima. To znači da su Vlasi autohtoni na tom području i da ih Slaveni nisu mnogo uznemiravali iako su ih poslovenili.”*⁴⁶ B. Hrabak potvrđuje kako je *“Marko Vego u pravu da je u Zahumlju (Humu) bilo Vlaha ne samo pre Turaka nego i pre Bosanaca (treća decenija XIV st.)”*.⁴⁷

D. Mandić navodi da se u poveljama srpskoga kralja Uroša I. (1243.–1276.), koje je izdao pravoslavnoj Humskoj episkopiji (1243. i 1253. godine), Vlasi spominju u srpskim zemljama oko Lima, ali se ne spominju na imanjima stolačkoga područja od Bivoljega Brda kod Domanovića do Stona na poluotoku Pelješcu.

36 „I da ne drže Hrvati Vlahov mimo jednoga bravara (pastira).“ (Klaić 1972, str. 280–281.)

37 „I da ne more otdati (tužiti) najamnik (plaćenik) ni lovas (konjušar) na gospodara, i Srblin da ne more otdati na Vlaha, ni Vlah na Srblina.“ (Klaić 1972, str. 281.)

38 Ostojić 1980, str. 28. Mnoga imena Vlaha (Danilo, Ninoje, Piavić, Martin Dehonijević, Radić Guljević, Radmil Babić, Mozgota Guljević, Radovan Skalić, Matija Terehimčić, Tome Kalčić, Bartol Trhunac, Toma Garčić, Milovan Pilipović, Jakov Radković, Ivan Pavlović) nalaze se u ispravama koje ja objavio Radoslav Lopašić. Usp. Lopašić 1943, str. 236–237; Lopašić 1894, str. 8–12, 381–382, 408–409.

39 *“Pre svega, u to vreme Hrvati, kao katolici, ređe nose narodna a znatno više katolička imena. Upravo tim narodnim imenima se i izdvajaju Vlasi od svoje čisto hrvatske sredine. Vlasi, koji su rano primili katoličanstvo, i u tom se pogledu ne razlikuju od Hrvata, tj. i oni pretežno nose katolička imena.”* (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.) Gotovo se ne može pretpostaviti da bi ti Vlasi, koji se još nazivaju hrvatski Vlasi ili Vlasi u Hrvata i koji imaju hrvatska imena govorili nekim *“romanskim jezikom”*. Dakako, dio je doseljenika iz istočnih balkanskih krajeva govorio posebnim *“vlaškim jezikom”* koji se shvaćao kao sinomim za latinski jezik (npr. u Bartola Kašića) ili za talijanski jezik (npr. u Ivana Tomka Mrnavića).

40 Klaić 1972, str. 278–281.

41 Petričević 1995, str. 151–157; Petričević 1999, str. 26–30. Usp. Lozo 1985, str. 8.

42 Mandić 1966, str. 237–246.

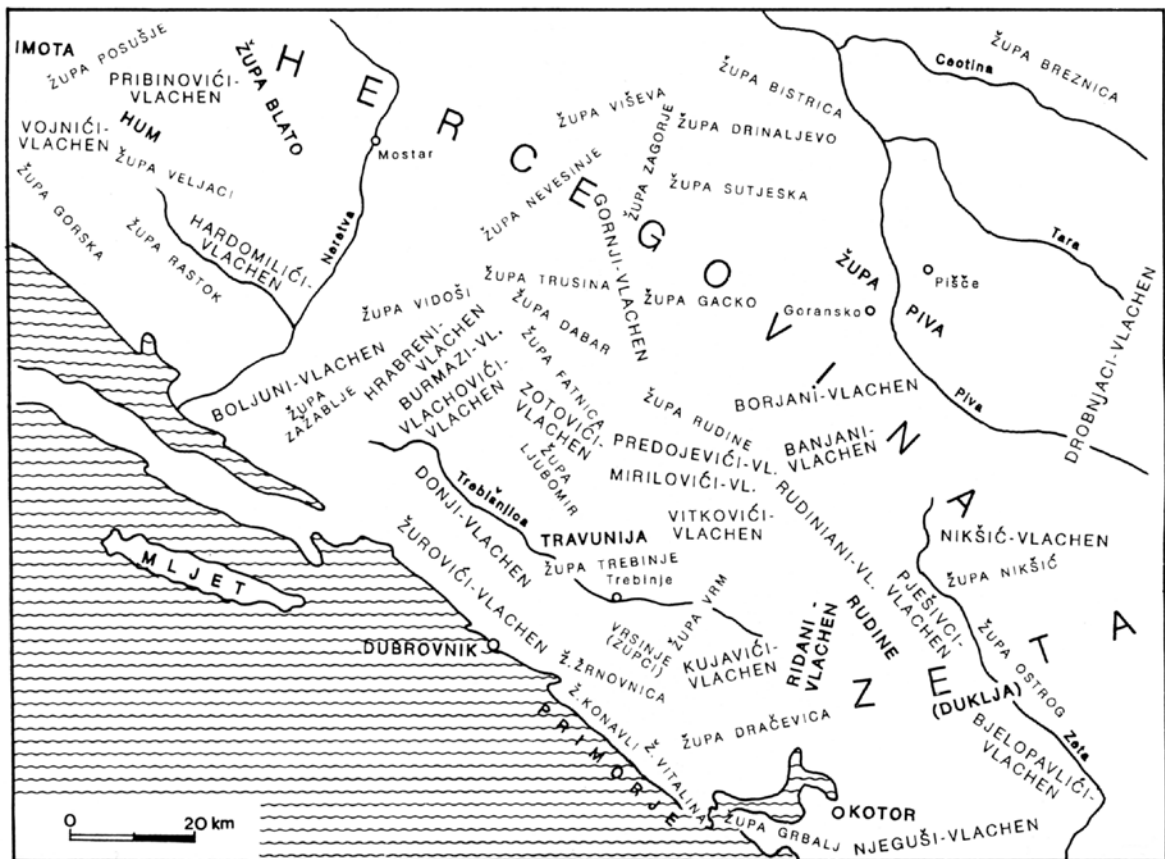
43 Kulišić 1967, str. 239.

44 Mirdita 2004, str. 110.

45 Mandić 1963, str. 556.

46 Vego 1954, str. 32.

47 B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 19. I. 2009.

1. Vlaški katuni u srednjovjekovnoj Hercegovini. Iz knjige: Karl Kaser, Hirten Kämpfer Stammeshelden. Böhlau Verlag, Wien-Köln-Weimar, 1992, str. 153.

Prema D. Mandiću u tim se krajevima Vlasi Burmazi prvi put spominju 1305. godine, a Vlasi Zotovići u Ljubomiru (istočnom dijelu Zahumlja), spominju se 1313. godine, što svjedoči da su se Vlasi doselili u Zahumlje krajem XIII. stoljeća, za srpske vladavine u ovim krajevima (1284. – 1304).⁴⁸

Hercegovački Vlasi doseljeni su iz Tesalije, Epira i Makedonije.⁴⁹ B. Hrabak zaključuje da su najznačajnija staništa "vlaha-romana" bila "u Tesaliji, odakle su i naši hercegovački vlasi".⁵⁰ Neki potomci tih doseljenih Vlaha, koji su govorili posebnim jezikom, mogu se po svojim imenima ili prezimenima i danas prepoznati.⁵¹ Prva najstarija faza doseljavanja stočara u Herce-

govinu nastala je dolaskom starobalkanskih katuna⁵² "arbašaškog tipa" iz današnje Metohije, zapadne Makedonije i Albanije preko Zete, i to najkasnije

porodičnih imena sačuvanih iz doba njihovih seoba. Od velike množine imena evo nekoliko najznačajnijih: Banjani, Balac, Bilbija, Boban, Bokan, Banduka, Bencun, Belen, Bender, Besara, Bovan, Čokorilo, Darda, Doman, Drečo, Đerman, Gac, Gala, Jarakula, Kalin, Kešelj, Keser, Kočo, Kalaba, Kokoruš, Kosor, Lopar, Macura, Mataruga, Pađen, Palavestra, Punja, Ridan, Šola, Šolaja, Šabat, Šurla, Šatra, Škipina, Špira, Tubin, Taor, Tintor, te konačno razni Kecmani, Šikmani, Toromani, Šumani, Karani, Šurlani, Servani. Sva ta imena skroz su neslovenska i nehrvatska, a mogao bi ih protumačiti samo dobar romanista; ali se i ona slaviziraju u novije vrijeme nastavkom ic ili ović, ević." (Truhelka 1941, str. 41.) U XVII. stoljeću bilo je Vlaha koji su lještovali na Vitorog planini i Kupresu, a zimovali u Makarskom primorju i oni su govorili "vlaškim" jezikom, bili su katoličke vjere, a pratio ih je jedan franjevac. (Džaja 1970, str. 20–21.)

⁵² Bratstvo je najčešće obuhvaćeno katunom. "Katun bi, prema tome, bio organizovana ekonomska, socijalna i demografska zajednica kao i samo stanište biregionalnih i bisesilnih stočara, koji su u opštim feudalnim uslovima poštovali očinsku liniju srodstva. Katun je postao selo tek sa teritorijalizacijom Vlaha." (Hrabak 2003, str. 35.)

⁴⁸ Mandić 1966, str. 237–240.

⁴⁹ Hrabak 2003, str. 284.

⁵⁰ B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine.

⁵¹ "Na pravo podrijetlo ovih doseljenika upućuju nas i stara njihova porodična imena, mada su ona sačuvana u malom broju, jer su u Bosni i ta imena zamjenjivana patronimikom, izvedenim po očevu imenu, zvanju ili zanimanju, ili hipokoristikom po njegovu zavičaju, a vrlo često i nadimkom, koji su im nadijevali njihovi suseljni. Ipak među potomcima doseljenih Vlaha ima mnogo

početkom XIII. stoljeća. Druga faza doseljavanja Vlaha u Hercegovinu povezana je s dolaskom bosanske vlasti oko godine 1330., kada se spominju vlaški katuni. “*Ti vlasi nisu bili arbanaškog porekla i pokazuju viši stepen organizacije; nisu poreklom od istog roda, nastupaju sa mnogo više slovenskih imena i oni doprinose punoj slavizaciji zatečenih ‘vlahi’ arbanaškog porekla. U Hercegovini kao deo bosanske države, u kojoj je feudalni sistem bio mnogo blaži nego u Vizantiji, bugarskoj i srpskoj državi, sve više dolaze nove vlaške grupe i tu, u Hercegovini, koja pruža i zimski boravak stoci, stvaraju neku vrstu nove ‘Vlahije’, posle one u Tesaliji, odakle je takođe bio izvestan broj skupina. Najživlje naseljavanje vlahi u Hercegovini tako traje od oko 1330. do oko 1420. godine. Pojava Turaka ubrzala je dobežavanje vlahi čak na Ston i dubrovačku teritoriju poslednje decenije XIV. veka. Vlasi Ugarci možda potiču iz ugarske države u Erdelju. Posle 1420. godine završava se proces teritorijalizacije hercegovačkih vlahi... Takva je bila situacija i u Crnoj Gori (tu se slažem sa prof. V. Čubrilovićem), gde su crnogorska takođe vlaška plemena sprečila dalje nadiranje arbanaških stočarskih grupa iz Albanije ili iz Metohije u današnje oblasti Crne Gore.*”⁵³ B. Hrabak posebno navodi da je 1530. godine ‘donja Bosna’ mogla kod starosjeditelja imati katoličku većinu i zato što su to do tada bili krajevi stare hrvatske države. Međutim, druga doseoba “*srpsko-martološka, je zaista u to vreme (1530.) dolazila od Beograda i Smedereva... Nesumnjiva je činjenica sledeća: sa bosanskom vlašću dolaze u Neretvu i u Hercegovinu i bosanski vlasi, koji su uticali (od 30-ih godina XIV st.) na slavizaciju hercegovačkih vlahi. Za te bosanske vlahi se može tvrditi da su bili neromanizirani ili malo romanizirani*”.⁵⁴

Posljednjih godina XIV. stoljeća (1396. godine) počelo je izjednačavanje pojma *Slaven* s pojmom *Vlah*, što bi ukazivalo na to da je kod Vlaha u Hercegovini već naveliko započeo proces slavizacije.⁵⁵

Migracije prastanovništva iz istočnog dijela Balkan-

skog poluotoka, do kojih je dolazilo prije provale Turaka, u nekim zapadnobalkanskim zemljama bile su bez većeg značenja. Tih migracija bilo je mnogo više već u prvo vrijeme turske vladavine, ali ni tada nisu bile toliko velike da bi bitno mijenjale nekadašnji etnički sastav starosjeditelja u Bosni.⁵⁶ D. Dragojlović zaključuje da do “*tada kao i kasnije sve do dolaska Turaka, nema u izvorima spomena o pravoslavnim vlasima u Bosni osim u starom Humu i na području kasnije Hercegovine*”.⁵⁷ Da su svi pravoslavni u Bosni bili doseljeni Vlasi, proizlazi i iz *Putopisa* Benedikta Kuripešića, koji je godine 1530. putovao i *Donjom Bosnom*, koja je po njemu tada obuhvaćala teritorij od Une do Vrhbosne s glavnim mjestom Jajcem i samo s jednim manjim dijelom *Gornje Bosne*. Oni su, prema njemu, došli u *Donju Bosnu* iz Smedereva i Beograda i kršćanske su vjere sv. Pavla.⁵⁸

Ne bi odgovaralo srednjovjekovnoj bosansko hercegovačkoj stvarnosti da se predimenzionira uloga Vlaha. D. Mandić ističe da su naselja srednjovjekovnih Vlaha u današnjoj Hercegovini odreda nosila patronimičke nazive, što govori da su se u početku u pojedine krajeve doseljavale samo pojedine obitelji ili mali broj srodnih istoimenih porodica. “*Te su se stalno držale na okupu i činile zasebnu jedinicu, koja se zvala katun. Prije pada Bosne (1463.) u cijeloj današnjoj BiH nije bilo više od 100 vlaških katuna, od kojih pojedini nijesu brojili više od 20 obitelji. To nam govori, da su Vlasi prije turskoga zaposjednuća bili neznatna manjina pučanstva BiH, najviše 2% ...*”⁵⁹

4. LITERATURA O VLASIMA I STEĆCIMA

Naziv *stećak* ne može se primjenjivati na srednjovjekovne nadgrobne ploče u Bosni, Hercegovini i Hrvatskoj, a niti na one koje su ispisane ili ukrašene simboličnim prikazima. Nada Miletić misli da su “*najstariji stećci*” jednostavne nadgrobne ploče koje se s natpisima osoba može datirati u drugu polovinu XII.,

53 Hrabak 1983, str. 149–151.

54 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989. godine. “*Kad su se Bosanci spustili na more (treća decenija XIV st.) pridošli stočari su uticali na slavizaciju zatečenih Vlaha (jer su sami u Bosni pre slavizovani), a zatečeni Vlasi su im nametnuli ortodoksiju... Nisu svi Vlasi obavezno bili pravoslavni i nisu svi bili Srbi. Bilo je Vlaha katolika, patarena pa i muslimana, samo nisu svi u isto vreme apsorbirani od sredine u kojoj su živeli. Ta apsorpcija je bila najbrža na severozapadu, ali su seobe, tako karakteristične za zapadni Balkan, mutile tu stvarnost.*” (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.)

55 Hrabak 2003, knj. II, str. 26.

56 “*Migracije su u Bosni tek u XVIII. st. počele menjati strukturu stanovništva, ali u kopненоj Dalmaciji ta je izmena, i to bitna, izvršena još u prva turska vremena. Bukovica pa i Ravni Kotari (a doseljavanjem iz tih matica i primorski deo i otoci) su dobili novo stanovništvo, doseljeno iz Hercegovine. Treba upozoriti na otok Korčulu. To je nekad takođe bila čakavska regija; od kraja XVII. stoleća ona je štokavska.*” (B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 24. svibnja 1989.)

57 Dragojlović 1987, str. 85. D. Dragojlović prihvaća i mišljenje M. Filipovića da su pravoslavni Vlasi, koji se spominju tek od 1305. godine, bili naseljeni na području od Drine i Lima do Huma. Ibid.)

58 Matković 1881, str. 162. Usp. i Kuripešić 2001, str. 26–27.

59 Mandić 1966, str. 243–244.

odnosno u početak XIII. stoljeća, ali očito je da ona to navodi u smislu kako su te ploče prethodile sanducima i sljemenjacima.⁶⁰ Stećcima se stvarno mogu smatrati samo sanduci i sljemenjaci jer je narod samo njih stoljećima tako i nazivao. "Imenom stećci (mašeti, mramorovi, 'grčka greblja') zove narod po Bosni ove obilne goleme monolitne spomenike, što se često u velikim grupama, ali i pojedince, nalaze na raznim planinskim mjestima... Na samim natpisima, koji se, ali na žalost samo vrlo rijetko, nalaze, zovu se ti gorostasi naprosto biljezima (bilig', kamen' bilig' ili kamen')."⁶¹ Đuro Basler točno utvrđuje: "Riječju stećak kod naroda u Hercegovini naziva se samo usko i visoko stojeće kamenje, ali je u XX. stoljeću taj naziv prihvaćen u znanoosti kao opći pojam."⁶² Sigurno je da je naziv stećak "postao od riječi stojećak, što znači nešto veliko, visoko i postojano"⁶³ i korištenje toga naziva za nadgrobne ploče protivno je samom njegovom prvobitnom i temeljnom smislu. Stećak je nezamjenjivo točan naziv za sanduke i sljemenjake.

Literatura koja spominje mogućnost "vlaške" pripadnosti stećaka i ukrasa na njima pozivlje se na Bogumila Hrabaka, Marianu Wenzel i Alojza Benca, a u novije doba i na Antu Miloševića. Međutim, engleski arheolog Arthur (John) Evans (1851.–1941.) prvi je u knjizi *Antiquarian Researches in Illyricum* (Westminster, 1883.) povezo stećke s Vlasima. Petar Kaer (1848.–1919.) o tome je upoznao domaću javnost 1898. godine donoseći u hrvatskom prijevodu veoma zanimljivo sljedeće Evansovo zaključivanje: "Izpadak izkopina poduzetih po g. Luschanu i po meni u sredovječnim grobištima Konavljia, sudeć po obliku lubanja, dokazuje, da je tu živjelo u XIII. i XIV. vieku neko pleme ne slovensko, jasno slično plemenu ilirskomu i arbanaškomu. U tom pogledu opazit mi je, da veliki broj lubanja, na kojima se temelji taj dokaz, bio je izkopan u sredovječnomu grobištu više Mrcina, sela poznata u dubrovačkim spomenicima, kao središte Vlaha ili Rumunja (Vlach or Rouman) sve do XV. vieka... Ogromno kamenje sa čudnovatim prikazam i nakitima, koje pokriva grobnice u Mrcinam, dokazuje, da oni koji su ga podizali, imali su na raspoloženje ogromna sredstva. U srednjem vieku za stalno ti potomci pokrajinskih Iliro-Rimljana (these descendants of the Illyro-Roman) bili su kiridžije i trgovci životinja

po poluotoku. U nut/a/rnjosti Balkana bili su provodići dubrovačke trgovine. Njihova skitalačka poduzeća pronadje trgovačke puteve, te rek' bi da su prokrčili stare rimske ceste, njima samima poznate. Na trgovačkomu putu koji s te postaje Vlaha vodi u Trebinjsku dolinu, druga je postaja iste naravi, zanimiva danas samo radi starinskih grobova i spomenika, i jer je sačuvala karakterističko rumunjsko ime Turmente."⁶⁴

B. Hrabak je 1953. godine u svojem radu naglasio da donosi nekoliko podataka iz Državnog arhiva u Dubrovniku koji mogu pomoći u datiranju bosanskih i hercegovačkih stećaka. Tako je utvrdio da je kovač-klesar Grubač iz Boluna mogao izraditi nadgrobni kamen Bogavca Taraha Bolunovića najkasnije 1477. godine. On je uz to donio i nekoliko arhivskih vijesti o *Donjim Vlasima*, a to je bila "skupina vlaških bratstava koja su živjela oko Stoca i Hrasnog" i zaključio: "U svakom slučaju, izgleda da će najveći deo spomenika spomenika sa natpisima koji se nalaze nad grobovima hercegovačkih vlaha, a možda i ne samo hercegovačkih i ne samo vlaha, otpasti na drugu polovinu XV veka, t. j. u doba pred kraj samostalnosti Bosne i Hercegovine a do prvih decenija XVI stoleća. Kada se detaljnije prouče vesti Dubrovačkog arhiva o situaciji na privrednom i društvenom planu u Hercegovini i u istočnoj Bosni, vidi se da epoha najvećeg prosperiteta domaćeg življa upravo pada u to doba. Tada je svakako bilo i najviše podsticaja da se ukrašavaju i ispisuju i sami stećci."⁶⁵ Iz ovoga Hrabakova navoda jasno je da on obrađuje datiranje stećaka, a da stećke ni ukrase na njima ne pripisuje samo "vlasima".

Marian Wenzel (1962.) navodi da se u drugoj polovici XV. stoljeća razrađeni i dekorirani nadgrobni spomenici rade uglavnom za paleobalkansko stanovništvo, koje ona naziva Vlasima, ali ističe da su ti Vlasi prihvatili već postojeći običaj upotrebe monolitnih kamenih blokova kao nadgrobni spomenika koji su u Hercegovini uveli sredinom XIV. stoljeća neki članovi feudalne klase. Prema njoj, taj su običaj kasnije prihvatila plemena koja su živjela na tom području, a to su Vlasi koji su uveli bogatu figurálnu dekoraciju. Oni su bili stočari čija je važnost rasla poslije sredine XV. stoljeća, kada su se u istočnoj Bosni počeli otvarati novi rudnici kovine pa su njihovi konji postali vrlo potrebni da prate karavane u Dubrovnik i iz Dubrovnika.⁶⁶ M. Wenzel je posebno napomenula da je u svom proučavanju datiranih srednjovjekovnih

60 Mittelalterliche Grabmäler 1967, str. 7.

61 Truhelka 1914, str. 20–22.

62 Basler 1986, str. 102. (Literatura u kojoj se ne znaju razlikovati nadgrobne ploče od sanduka i sljemenjaka nije znanstvena bez obzira tko su njezini autori.)

63 Bešlagić 2004, str. 13.

64 Kaer 1898, str. 136–137.

65 Hrabak 1953, str. 325–328.

66 Wenzel 1962, str. 102–143.

nadgrobnih spomenika utvrdila kako se običaj postavljanja velikih i stalnih oznaka po grobovima na otvorenom u Bosni proširio poslije godine 1350., a da su prvi poznati poveći stećci postavljeni u Hercegovini sredinom XIV. stoljeća.⁶⁷

Alojz Benac je 1982. godine korektno upozorio: “Svakako je od interesa istaći da najveća koncentracija nekropola sa natpisima postoji u južnoj Hercegovini (područje Trebinja, Bileće, Ljubinja i Stoca). Ovdje je ustanovljeno oko 80 nekropola sa takvim stećcima, a gotovo polovina svih natpisa potiče iz ove oblasti. U ovim područjima je – to želim naročito podvući – bila i znatna koncentracija vlaškom stanovništva... U čitavom ovom sklopu pitanja ostaje još uvijek otvoren i problem odnosa stećaka prema vlaškom stanovništvu. To je također stara tema rasprave, no ovdje bi spomenuli samo nekoliko novih činjenica. Određen broj natpisa, naročito u južnoj Hercegovini, odnosi se na vlaške starješine. Tako su Tarah Boljunović iz Boljuna–Stolac i Vukosav Vlačević iz Vlahovića–Ljubinje bili vlaški katunari; Hrabreni–Miloradovići pokopani na Radimlji–Stolac su bili vlaške starješine i sl. Samo usput spominjemo da tim i takvim starješinama pripadaju veoma lijepi primjerci stećaka, čak oni najljepši... No, možda je sljedeći detalj mnogo interesantniji. Zbog podizanja brane na Neretvi u Raškoj Gori kod Mostara izvršeno je istraživanje grobova pod stećcima na tamošnjoj nekropoli. Tom prilikom je došlo i do kompletne antropološke obrade skeleta u tim grobovima pa je ustanovljeno da skeleti iz 108 grobova (XIII. – XIV. vijek), prema srednjoj vrijednosti mjerenja lobanje i skeleta, potvrđuju punu antropološku homogenost ove serije. Osnovna svojstva te serije skeleta, bez ikakve sumnje, upućuju na čisti dinarski antropološki tip, bez ikakve druge primjese... (Ž. Mikić, 1978.). Napominjemo da i analiza nekih skeleta iz nekropole u Grborezima kod Livna, na osnovu fotodokumentacije, pokazuje iste karakteristike... Analiza skeleta iz Raške Gore, pa i Grboreza, jasno upućuje na autohtono odnosno neslovensko stanovništvo koje se pokapalo pod stećcima. U tom slučaju se može govoriti samo o vlaškom stanovništvu. Ostaje otvoreno pitanje da li je to općenitija pojava – a nije isključeno da jeste – i da li ipak zastupnici teze o vlaškom karakteru stećaka imaju zaista pravo? Biće od velike važnosti u tom pogledu dalje antropološko istraživanje, naročito u južnoj Hercegovini i istočnoj Bosni... Znatno je napredovalo i ispitivanje odnosa stećaka prema vlaškom etničkom elementu. Pokazalo se da ta veza nije beznačajna, da će se i u ovom ok-

viru tražiti neka rješenja o pripadnosti i rasprostranjenosti nekropola sa stećcima.”⁶⁸ A. Benac u svojem posljednjem radu o ovoj problematici navodi (ne baš najtočnije!) da je M. Wenzel u radu iz 1962. godine izrazila mišljenje “da je jednu od glavnih uloga u podizanju stećaka odigralo vlaško stanovništvo u Bosni i Hercegovini i susjednim krajevima” i da se to odnosi i na mnoge lijepo ukrašene spomenike. On, zatim, točno zaključuje: “Nema sumnje da su i Vlasi prihvatili ovakav način obilježavanja grobova, ali se i oni u suštini uključuju u šaroliki mozaik stanovništva koje je koristilo taj običaj. Koliki je njihov stvarni udio u svemu tome pokazće tek nova – vjerovatno višegodišnja istraživanja.” A. Benac ponavlja svoj raniji sud u svezi s Mikićevim antropološkim ispitivanjima nekih nekropola sa stećcima, ali ispravno sudi: “Slične analize na drugim nekropolama bi sasvim sigurno utvrdile koliki je procenat učesća Vlaha u podizanju ovakvih kamenih spomenika.”⁶⁹

M. Wenzel je, suočena s potpuno pogrešnim interpretiranjem njezina pisanja o Vlasima i stećcima, već 1981. godine upozorila da griješe svi oni koji tvrde kako je ona postanak i ukrašavanje stećaka vezala samo uz Vlahe–vlahe. “Krajem XIV i početkom XV veka plemići polako prestaju da prave stećke a običan narod preuzima ovaj običaj. Ekonomski uslovi u Bosni tada su bili izvanredni zbog razvijene trgovine metalom. Mnogi novoobogaćeni ljudi koji nisu bili plemići ali su imali bolje materijalne mogućnosti počeli su da kopiraju plemiće u raznim stvarima. Među ovim svetom bilo je i članova bosanske crkve i naročito mnogo stočara vlaha koji su se naglo obogatili snabdevanjem trgovaca konjima i praćenjem trgovačkih karavana. Oni pretežno nisu bili članovi bosanske crkve, kao na primer Miloradovići–Hrabreni. U rukama vlaha stočara čiji su preci bili starosedeci, motivi na stećcima su se množili i dobijali poseban karakter. Scene starih posmrtnih običaja prikazane su bile u gotičkom stilu. Nekoliko autora (Bešlagić, Mandić, Šanjek) smatraju da Wenzel u suštini tvrdi da su vlasi prvobitno stvorili stećke što pokazuje da nisu razumeli njene radove u kojima se određeno kaže da su obogaćeni stočari vlasi preuzeli taj običaj od plemića i obogatili već određenu ikonografiju... Nema nikakvih dokaza ni da je bosanska crkva inspirisala pojavu stećaka. Stećci koji su sigurno pripadali članovima bosanske crkve retki su i netipični po obliku i ukrasima, i datirani su uglavnom među mlađe spomenike XV veka. Kako je davno zaključio A.

67 Wenzel 1999, str. 45.

68 Benac 1982, str. 200–203.

69 Benac 1989, str. 204, 206.

*Benac, stečke su pravili i katolici i pravoslavni i članovi bosanske crkve.*⁷⁰ Izloženo shvaćanje M. Wenzel je veoma logično i moguće.

Ante Milošević je godine 1991. obradio problematiku stećaka, posebno u Cetinskoj krajini, i to u monografiji koja je objavljena pod naslovom *Stećci i Vlasii*. Ovaj autor je naveo da na prostoru srednjeg toka rijeke Cetine istodobno egzistiraju groblja bez stećaka uz ranosrednjovjekovne crkve na položajima koja održavaju prethodni srednjovjekovni kontinuitet i nekropole sa stećcima koje pripadaju u XV. stoljeću pridošlim Vlasima. Autor stečke (nadgrobnike) oko gornjeg toka Cetine stilski i tipološki vezuje za one u kninskom i drniškom području, te Livanjskom polju. Groblja su na cijelom tom teritoriju, prema njemu, nerijetko locirana uz nekadašnje srednjovjekovne crkve, a na njima su dominantne nadgrobne ploče, rijetki su monumentalni sanduci, a sljemenjaci i drugi temeljni oblici stećaka gotovo potpuno izostaju. *“Te činjenice nesumnjivo dovode ova područja u jedinstven kulturni kompleks učvršćujući vjerojatne etničke i političke veze livanjskog područja s ostalim dijelovima Dalmacije cijelo vrijeme srednjeg vijeka.”* Autor u ovoj knjizi posebno navodi da monumentalnih ukrašenih sljemenjaka i visokih sanduka ima na kasnosrednjovjekovnim grobljima na srednjem toku Cetine i da su oni ograničeni na njezinu desnu obalu, i to kao *“manja groblja prostorno i vremenski izolirana podalje od dominantnih naselja toga vremena”*. Njegovo je mišljenje da ovakve sljemenjake, kojih ima i u Imotskoj krajini, a zatim u Duvanjskome i Kupreškom polju, nalazimo samo u onim predjelima Dalmacije i jugozapadne Bosne u kojima gospodare Kosače, i on to dovodi u svezu s povlačenjem Vlaha prema Bosni.⁷¹ Napominje da prve *“pretpostavke o vlaškoj pripadnosti stećaka u stručnoj literaturi donosi B. Hrabak”*, a da su razmišljanja *“o vlaškoj pripadnosti stećaka dobila... u značenju objavom studije M. Wenzel”*, ali da takve njezine *“pretpostavke... o vlaškoj pripadnosti prvenstveno ukrašenih stećaka uglavnom*

nisu prihvaćene”. Autor dalje navodi da će on ovim radom *“nastojati osnažiti mišljenja onih autora koji nastajanje i razvoj tih monumentalnih nadgrobnih spomenika kasnog srednjeg vijeka (posebno sljemenjaka) vežu uz vlaški dio stanovništva, i to prvenstveno polazeći od rezultata istraživanja stećaka i groblja sa stećcima na području cetinske regije... Nove značajne potvrde vlaške pripadnosti većine stećaka pružaju nedavno provedena antropološka proučavanja skeletnih ostataka u grobovima pod samim stećcima, pri čemu je utvrđeno, da najveći dio ove populacije upućuje na čisti dinarski antropološki tip, što bi značilo da su pokojnici pod stećcima velikom većinom autohtonog (antropološki neslavenskog), tj. pretežno vlašskog porijekla”*. A. Milošević posebno dodaje uz pojam Vlah i vlaški napomenu: *“čini mi se, (da) za objašnjenje ovih pojmova treba prihvatiti rješenja koja nudi P. Skok”*.⁷² A. Milošević 2004. godine ponavlja da će izravno nastojati *“osnažiti pretpostavke onih autora koji nastajanje i razvoj ovih monumentalnih nadgrobnih spomenika kasnog srednjeg vijeka povezuju s Vlasima koji su u to vrijeme na zapadnom Balkanu starosjedilačko, prvenstveno preživjelo romansko ili romanizirano ilirsko stanovništvo... Prostorno polazište pri tome su rezultati izučavanja ovih spomenika na prostoru Cetinske krajine u Dalmaciji”*.⁷³ Navedene stilizacije A. Miloševića u literaturi se shvatilo u smislu da svi monumentalni nadgrobni spomenici (posebno sljemenjaci), dakle i oni izvančetinski, pripadaju samo Vlasima.⁷⁴ A. Milošević nije posebno pisao o podrijetlu Vlaha, koji su podizali stečke na srednjem toku Cetine. Ovom autoru dogodilo se i potpuno pogrešno interpretiranje njegova teksta.⁷⁵

72 Milošević 1991, str. 7–8.

73 Milošević 2004, str. 202.

74 „Temeljno pitanje kojim se bavi autor u svojoj knjizi jest odnos srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika – stećaka i vlašskog etnosa, a osnovna teza koju zastupa je ta da se oni mogu, odnosno moraju atribuirati vlaškom elementu.“ (Čebotarev 1995, str. 321. A. Čebotarevu je u ovom osvrtnu M. Wenzel “njemačka autorica.”) Usp. i: Purgarić–Kužić 1995, str. 252–253.

75 A. Milošević nije posebno analizirao nastanak ni značenje motiva na stećcima i zato je neshvatljivo kako ovaj njegov rad prezentira Zef Mirdita. Ovaj autor navodi tobožnje shvaćanje M. Wenzel da su stećci vlaške provenijencije, odnosno da su nastali pod utjecajem neslavenskih Vlaha, a zatim dodaje da se na tu pretpostavku oslanja i A. Milošević, koji je zaključio da nekropole sa stećcima na području od Cetine prema Imotskom i Kupresu pripadaju Vlasima, koji su zasebne etničke pripadnosti i koji su se tu doselili u XV. stoljeću. (Mirdita 2004, str. 314.) Z. Mirdita dalje iznosi da su balkanski Vlasi i

70 Wenzel, Kojić 1981, str. 208. (M. Wenzel /1932.–2002./ je Amerikanka, koja je od pedesetih godina XX. stoljeća preko tri desetljeća radila u Bosni. Diplomirala je na Columbia University u New Yorku, a zatim je studirala na Courtauld Institute of Art u Londonu, gdje je i doktorirala na temu Ukrašeni motivi na stećcima. M. Wenzel je 1992. godine postala ravnateljica novonastale nevladine organizacije Bosnia–Herzegovina Heritage Rescue / BHHR/– Društvo za spasavanje bosansko–hercegovačke baštine registrirano u UNHCR–u.)

71 Milošević 1991, str. 39, 42, 54, 57.

5. NEMOGUĆNOST IDENTIFICIRANJA STEĆAKA S VIŠEZNAČNIM POJMOM VLAH–VLAH

Neprihvatljivo je mišljenje da se sve pripadnike dinarskog antropološkog tipa pokopane pod stećcima naziva Vlasima. Takvo mišljenje ne bi bilo točno ni zato što se ne može, na primjer, starosjeditelje koji su se iz Tesalije, Epira i Makedonije doseljavali u XIII. stoljeću i kasnije na bosanskohercegovačke prostore identificirati sa starosjediteljima koji su u Bosni živjeli od antičkih vremena. Svjetovi balkanskih autohtonaca poznatih kao Iliri i Tračani, i ako moguće pripadaju istom antropološkom tipu,⁷⁶ bili su u antropogenetičkom i kulturnom (duhovnom) smislu različiti i zato se ne može poistovjetiti njihove potomke u svakom vremenskom razdoblju.⁷⁷ Rezultati antropogenetičke

zbog svoga arijanstva, odnosno poluarijanstva, lako prelazili iz jednog vjerskog sustava u drugi pa tako konkretno i na bogumilstvo. “*Tu bogumilsku pripadnost Vlaha najočitije pokazuju ‘stećci’, nadgrobni spomenici, prisutni osobito u istočnoj Hercegovini, pa i šire.*” Z. Mirdita se radi dokazivanja ovoga svoga mišljenja poziva u bilješci posebno na knjigu A. Miloševića *Stećci i Vlasi*. (Mirdita 2007, str. 260.) Međutim, činjenica je da se iz navedene knjige A. Miloševića ne može izvesti takav zaključak jer on ni na navedenom području Dalmacije i jugozapadne Bosne ne dovodi u svezu ni jednom rečenicom simboliku na ovim stećcima s bogumilstvom. Simbolika stećaka nema ničeg bogumilskog, a oni Vlasi za koje sigurno znamo da su pokopani pod stećcima (na primjer u Hercegovini) bili su pravoslavni, a ne “bogumili”, za koje nije potvrđeno da su bilo kada postojali u Bosni. Inače Mirditina monografija je vrijedna jer donosi prikaz važnije literature o Vlasima u različitim historiografijama. Usp. Mužić 2005, str. 22–23.

- 76 „*Prema rečima dr Ž. Mikića, tridesetih godina engleski antropolog Kun je utvrdio da se taj, dinarski tip najjužnije prostire do reke Mati u Albaniji, dok se južno od te reke nailazi na mediteranski tip. Na severozapadu je granica prostiranja alpskog, takođe brahikranog antropološkog tipa. Od Alpa do reke Mati u Albaniji, dakle, svi smo iste gore list... Sloveni su drugi (dugoglavi) antropološki tip koji se veoma lako razdvaja od starosedelačkog, dinarskog. Ispitivanja nekropola u Vinči, kod Beograda, zatim kod Bugojna, u Bosni, na Radovišta kraj Ohrida – znači, u oblastima centralnog, istočnog i južnog Balkana – pokazala su, kaže dr Mikić, da sve do 12, 13. veka nema na ovim prostorima mešanja sa novopridošlim Slovenima. Do značajnih populacionih mešanja dolazi tek sa osmanlijskom okupacijom.*“ (Razgovor sa Ž. Mikićem. *Politika/Beograd*, LXXXVIII/1991, 27762, 13. Broj od 21. I. 1991.)
- 77 Stare etničke granice očituju se još i danas “*razlikama u mnogim ustanovama i običajima kod onih Južnih Slovena koji sada žive na negdašnjem tračanskom odnosno ilirskom tlu. I predstave o povorkama mrtvih u vidu konja i ritualne povorke jahača geraničene su uglavnom samo na negdašnju tračansku teritoriju.*” (Filipović 1986, str. 17, 57–58.)

analize Vlah, za koju su uzorci uzimani iz Albanije, Makedonije i Rumunjske, pokazuju da unutar Vlah postoji velika genetička raznolikost.⁷⁸ Vlasi nisu bili svi istoga govora, niti etničkog podrijetla, a sam naziv Vlah nije u sva vremena imao isto značenje na raznim teritorijima.⁷⁹ Zbog toga u površnoj stilizaciji da su Vlasi starosjeditelji, nije sadržana bit “vlaške” problematike. Temeljna je činjenica da imamo starosjeditelje koji su na tlu današnje Hrvatske, Bosne i Hercegovine od prapovijesti i starosjeditelje koji su se u ove zemlje doselili iz drugih balkanskih predjela tijekom srednjeg vijeka.⁸⁰ U razrješenju simbolike na stećcima nužno je razlikovati autohtone bosanske i hrvatske Vlahe starosjeditelje i balkanske Vlahe starosjeditelje koji su se iz drugih dijelova Balkana doseljavali u srednjovjekovnu Bosnu i Hrvatsku. Pojam *Vlah*, osim toga, s vremenom je obuhvatio i stočare, a to su bile obje vrste navedenih starosjeditelja, ali i doseljenici sa sjevera od Dunava, i od tada se može koristiti i točniji termin *vlah*.

Na temelju podataka da su neke vlaške obitelji, na primjer u Hercegovini, podizale i dekorirale monolitne kamene blokove kao nadgrobne spomenike, ne može se sa sigurnošću zaključiti da su stećci podrijetlom i ukrasima djelo doseljenih Vlah. Ljubo Sparavalo je na nekropolama šume Trebinjske (u Hercegovini) utvrdio da su se pod stećcima pokapali kršćani različitih konfesija (rimokatolici i pravoslavni), ali da se nisu pokapali svi Vlasi.⁸¹

Ne postoje potvrde da su ti Vlasi, na svojim pr-

78 Ivan Jurić, Recenzija (od 10. rujna 2006.) knjige I. Mužića, *Hrvatska povijest IX. stoljeća*, str. 3.

79 B. Hrabak 2003, str. 78, 284.

80 Usp.: Marjanović, Primorac, Hadžiselimović 2008, str. 105–119.

81 “*U Cerovačkom groblju, u kome nema ni grobne gomile, ni crkvine, ni stećaka, umrli su sahranjivani u obične zemljane rake, a na grobove su im postavljene manje amorfnе kamene ploče. Neki grobovi u njemu (za koje nismo sigurni da su nastali do kraja XV vijeka) su obilježeni i stavljanjem jednog neobrađenog duguljastog kamena uspravno iznad glave i nogu pokojnika, a sa istočne strane nadglavnika uklesan je mali ravnokraki krst. Znamo da je Cerovačko groblje bilo groblje i srednjovjekovnog sela Svinja u kome su živjeli Vlasi. Ako bismo zaključili da su ovi Vlasi bili siromašni stočari, pa da zbog siromaštva nisu postavljali stećke na grobove, pogriješili bismo. Nisu oni svi bili siromašni. Vidjeli smo da je Chrianus Pasqualis iz Svinje mogao da otkupi roba za 24 velika solida. On bi sigurno isto tako bio u stanju da snosi i troškove oko izrade i postavljanja stećaka, recimo, na grob svog oca. Istina će prije biti: da kod ovih Vlah, kao ni kod Vlah Zurovića u Račićima, nije bio običaj da stećke postavljaju na grobove svojih umrlih.*” (Sparavalo 1979, str. 130.)

vobitnim staništima iz kojih su se iseljivali, poznavali stećke ni ukrase na njima.⁸² To može značiti i da su doseljeni Vlasi zatekli stećke i ukrase na njima, prihvatili ih kao svoje nadgrobne spomenike i, kad su gospodarski ojačali, nastavili dalje razvijati umjetnost stećaka.⁸³ Moguće je i da se kontinuitet nadgrobnika i njihove simbolike na bosansko-hrvatskim prostorima održao tako da su kamenim stećcima kasnoga srednjeg vijeka stoljećima ranije prethodili nadgrobni spomenici od drva. Đorđe Janković napominje da su neki stećci iz XIV. i XV. stoljeća “u vidu stuba kružnog ili osmougaonog preseka sa četvrtastim vrhom na kojem može biti natpis sa imenom pokojnika... nesumnjivo pravljani po drvenim uzorima, što se vidi po ukrasu”.⁸⁴ Međutim, ne može se isključiti ni velika mogućnost da su na bosanskohercegovački i hrvatski prostor doseljeni Vlasi zatekli samo nadgrobne ploče i, kad su gospodarski ojačali, nastavili podizati stećke i ukrašavati ih, moguće i svojom vlastitom funeralnom simbolikom (možda posebno u prizorima lova, kola, jelena, konja i ljudskih likova s uzdignutim rukama). Te simbolike nema ni na nadgrobnim pločama, što upućuje na mogućnost da pripada Vlasima koji su se iz nehrvatskih i nebosanskih predjela doselili u Hercegovinu. Pojedine skupine tih Vlaha mogle su iseljavanjem iz Hercegovine donijeti svoju simboliku, dakle i onu s jelenom ako je stvarno bila samo njihova, u dijelove Bosne i Dalmacije (pa tako i na srednji tok Cetine u XV. stoljeću).

Š. Bešlagić je naveo veći broj primjera da su se ispod stećaka pokapali Vlasi posebno pravoslavne vjere, kao na primjer: Tarah Boljunović, Vukosav Vlačević, Radosalići, Hrabreni–Miloradovići i drugi, ali dodaje: “I mnogi drugi vlasi bili su pravoslavci. Bilo je i vlaha rimokatoličke vjere, a vjerojatno i pristaša bosanske crkve. Međutim, postoji više primjera stećaka koji pripadaju rimokatolicima, a vrlo lijepo su klesani i ukrašeni, i to baš motivima koji se pripisuju vlasima. Ta-

kovih primjera ima naročito mnogo u zapadnoj Hercegovini. Tu spadaju, npr. stećci koji pripadaju feudalcima Komlinovićima, iz okoline Čitluka. Isto tako, postoji više primjeraka takovih stećaka koji pripadaju pristašama bosanske crkve. Naročito je to izrazito kod stećaka s natpisima u kojima se spominju ličnosti rimokatoličke vjere, ili one koje pripadaju bosanskoj crkvi. Tu bi, npr., pored već pomenutih, spadali oni stećci koji pripadaju tepčiji Batalu iz Turbeta kod Travnika, gostu Milutinu iz Humskog kod Foče i drugim sveštenicima bosanske crkve.”⁸⁵

Za pripadnike bosanskih feudalnih velikaša Sankovića, koji su imali nekropolu stećaka (iz XIV. i XV. stoljeća) na lokalitetu Grčka Glavica u selu Biskup, neki autori pretpostavljaju da su bili krstjani.⁸⁶ Radenovići–Pavlovići bili su među vodećim vlastelinskim obiteljima srednjovjekovne Bosne i drži se da nekropola stećaka na Pavlovcu (u blizini Sarajeva) između sredine XIV. i druge polovice XV. stoljeća pripada upravo njima. Prema Mikićevoj analizi iz 1982. godine 11 kostura iz grobova na Pavlovcu, “riječ je o autohtonom etničkom elementu s naglašenom robusnošću oba spola, koji odlikuje dinarski antropološki tip bez primjesa i utjecaja drugih antropotipoloških elemenata”.⁸⁷ Povijesna vrela ove bosanske autohtone Pavloviće ne nazivaju Vlasima.

U bosanskoj historiografiji posebno se zastupa teza da su stećci i ukrasi na njima nastali u srednjovjekovnoj Bosni. A. Benac drži da je najstariji datirani stećak ploča trebinjskog župana Grda i da je iz druge polovice XII. stoljeća, a da ni jedan spomenik u obliku kovčega nije dosad mogao biti datiran prije prve polovice XIV. stoljeća, te da se ni jedan (sigurno datirani) sarkofag ne može pouzdano datirati prije kraja XIV. stoljeća. Na temelju toga A. Benac zaključuje da je oblik ploče najstariji oblik stećka, a to znači da početni stadij u razvoju stećka počiva na onom obliku koji je općenito poznat u mnogim, naročito mediteranskim zemljama i koji ne podliježe nikakvom vjerskom uvjerenju. On tvrdi da je kovčeg postao glavni oblik tih spomenika, ali napominje da kameni kovčeg nije ništa drugo nego manje ili više povišena ploča i da, prema tome, stećak u svojoj biti nije nikakva originalna tvorevina bosanskohercegovačkog podneblja, nego samo prilagođena i uvelike upotrebljavana, vrlo raširena forma nadgrobnog spomenika. A. Benac dalje kaže da se na teritorijima stećaka ističu dvije osnovne

82 D. Mandić se prvi kritički osvrnuo na dio izlaganja M. Wenzel. (Mandić 1966, str. 237–246.) Mišljenje D. Mandića zatim je u potpunosti prihvatio Ante Škobalj u svojoj knjizi: Škobalj 1970, str. 239–244. A. Škobalj posebno ističe da “ornamentika stećaka sadrži poganske magijske simbole”. (Škobalj 1970, str. 243.)

83 „U rukama Vlaha monolitski nadgrobni spomenici stekli su novi prosperitet i ukrašavani su s figurama.” (Wenzel 1962, str. 102–143.)

84 „Dakle, na gomilama su prvobitno stajali drveni spomenici, stećci”. (Vežu između gomila IV–IX stolecia i kamenih stećaka (mramorova) XIV–XV stolecia, uspostavlja gomila XII stolecia iz okoline Sjenice.” (Janković 1998, str. 123–124.)

85 Bešlagić 1971, str. 98, 100–101.

86 Lovrenović 2008, str. 142.

87 Lovrenović 2008, str. 153–154.

klesarske i umjetničke škole: hercegovačka (sarkofazi s arkadama, figuralni prikazi, bogatstvo motiva), i istočnobosanska (sarkofazi u obliku brvnare, floralni motivi i dr.). A. Benac je, osim toga, uočio činjenicu da je u središnjoj Bosni, ondje gdje su bila najvažniji centri bosanske države i gdje bi morali biti “i glavni centri bosanske crkve”, prilično manja koncentracija stećaka nego u nekim drugim krajevima. On je iz te činjenice izvukao zaključak da to ne ide u prilog tezi o neposrednim čvrstim vezama između stećaka i bosanske crkve.⁸⁸ Važna je i činjenica da u središnjoj Bosni ima veći broj stećaka vrlo slabe izrade kao i onih koji su amorfniji više nego u drugim područjima Bosne i Hercegovine, iz čega se može izvući zaključak da su takvi oblici relativno nešto stariji.⁸⁹ Dakako da se na temelju toga može zaključiti i to da su stećci na bosanskohercegovačkom području nastali upravo u središnjoj Bosni i odatle se širili dalje i čak se još jače razvijali, posebno u krajevima istočne Bosne i Hercegovine. Na to može upućivati i to što su nekropole sa stećcima nastajale gotovo redovito na starim, dotadanjim mjestima pokapanja, što je dokaz neprekinutoga kontinuiteta mjesta i načina pokapanja sve do turskih provala u ove zemlje.⁹⁰ Neke formulacije tekstova na rimskim epitafima asociraju na natpise koji se nalaze na srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima u Dalmaciji, Bosni i Hercegovini.⁹¹ Različita je simbolika na hercegovačkim i istočnobosanskim stećcima, i kada bi se pretpostavilo da je jedna i druga ornamentika donesena na teritorij srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, teško je zamisliti da su doseljenici iz raznih balkanskih predjela u svim tim dotadašnjim staništima podizali takve nadgrobnike, a da o njima nije ostalo traga. I to upućuje na zaključak da su doseljenici preuzeli u Bosni i Hercegovini zatečeni običaj podizanja stećaka i njihova ukrašavanja.

Teritorij današnje Bosne i Hercegovine u antičko je doba pripadao i Japodima i Dalmatima, a u X. stoljeću, i prema *De administrando imperio*, bio je dijelom sastavni dio srednjovjekovne hrvatske države. Starosjeditelji koji su započeli podizati i ukrašavati stećke, mogu biti potomci Dezitijata i Daorsa, ali i Japoda i Dalmata.

Š. Bešlagić (1908.–1990.) je u dosadašnjoj his-

toriografiji najupućeniji poznavatelj problematike stećaka. On u svom posmrtnom djelu *Leksikon stećaka* napominje da pitanje etnogeneze bosanskohercegovačkih Vlaha još nije do kraja riješeno i zaključuje: “Teorije o pretežnom pripisivanju stećaka Vlasima je neosnovana iz više razloga. Stočarsko zanimanje Vlaha nije moglo biti presudan faktor za klesanje konja i scena sa konjima na stećcima, zbog toga što je i privreda ostalog stanovništva po svom karakteru bila stočarska. Osim toga, mnogo stećaka ima i u krajevima gdje nisu bila obitavališta Vlaha, zatim stećaka nema u vlaškim područjima izvan Bosne i Hercegovine. Nije moguće ukazati ni na jedan posebni vlaški oblik ili ukras stećaka, jer oblici i ukrasi su zajednička osobina stećaka, bez obzira da li su u vlaškim ili drugim predjelima. Treba reći da ni određena područja nije moguće u svakom slučaju čvrsto vezati za vlaška plemena, s obzirom na okolnost da je u toku vremena bilo mnogo migracija tih plemena. Postoje i drugi razlozi koji se mogu navesti kao protuargumenti ‘vlaške teorije’. Treba reći i to da postanak stećaka ni u čemu nije bio uslovljen utjecajem Vlaha. Neki istraživači stećaka samo na prvi pogled stiču utisak o pripadnosti stećaka Vlasima. Vlasi su prihvatili i njegovali običaj klesanja i ukrašavanja stećaka naročito u XV. i XVI. vijeku, kada im je relativno dobro ekonomsko stanje omogućilo da ih ljepše klešu i bogatije ukrašavaju, ali ne postoje ni oblici ni ukrasi koji bi se mogli pripisati samo Vlasima.”⁹²

91 “Na jednom latinskom natpisu s groba iz 441. godine naše ere postoji sljedeći tekst: ‘Zaklinjem vas Kristom, neka me niko ne dira i neka niko moj grob ne oskrvne!’ Sadržaj ovog natpisa je gotovo istovjetan s tekstom ćirilskog natpisa Pavka Radohnića iz Hodova kod Stoca koji proklinje svakog čovjeka ko bi mu kosti pretresao. Natpis u cijelosti glasi: ‘† A sije leži Pavko Radohnić. Ovi kami usijekoh na se za života. Molju vi se, braćo i gospodo, nemojte mi kosti pretresati!’ Natpis je iz 15. stoljeća... Na mnogim latinskim rimskim spomenicima se naglašavaju roditelji koji postavljaju spomenik svojoj djeci ili obratno. Ovo se vidi i na našim stećcima s natpisima. Rimski pisari epitafa često su izražavali tugu, žalost za pokojnikom, kao što su pisali dijaci i kovači u tekstovima naših srednjovjekovnih natpisa... Na rimskom sarkofagu iz 1–2. stoljeća nove ere iz Dalmacije piše sljedeće: ‘Livius Primitivus: dobri čovjek ovdje leži i Julija Firma žena’. Na križu s ćirilskim natpisom u Boljinama iz 15. stoljeća piše: ‘A se leži dobri junak i čojek Vlatko Vuković. Piše Semorad’... Rimljani su ponekad bilježili imena skulptora pojedinih spomenika, kao što su radili i kovači pomenuti u tekstovima stećaka i križeva. Tako je kršćanin Arpacius iz Dalmacije naručio grobni spomenik ženi Maksimili od kamenara–majstora Projekta. U Bekiji (zapadna Hercegovina oko Gruda i Posušja) dugo je djelovao vješti rimski skulptor Maksiminus u 2–3. sto-

88 Benac 1982, str. 199–200.

89 Bešlagić 1967, str. 112.

90 Usp. Bešlagić 1971, str. 78–79; Bešlagić 1962, str. 96; Miletić 1982, str. 234. Usp. Miletić 1988, str. 167. Usp. i: Sparavalo 1979, str. 53; Benac 1950, str. 5; Tomasović 2008, str. 124.

II.

1. JELENI NA STEĆCIMA NISU PRIKAZI IZ REALNOG ŽIVOTA

U Bosni i Hercegovini bilo je u stara vremena u izobilju jelena, što posebno dokazuju mnogobrojni nalazi jelenjih rogova iz različitih epoha, počevši od prapovijesti pa sve do u novije doba.⁹³ Jelen je od svih prikaza životinja na stećcima najviše zastupljen. Motiv jelena („*ne računajući scene*“) javlja se u oko 100 prikaza na stećcima najviše u okolini Ljubinja, Nevesinja i Kalinovika, te u oko 165 prizora lova na jelena (najviše u okolini Ljubinja i Kalinovika, Popovom polju i na Kupresu). Postoji i nekoliko mješovitih kola koja predvodi muškarac jašući na jelenu (okolina Stoca, Nevesinja i Trebinja).⁹⁴ Iz navedenih podataka može se zaključiti da funeralna simbolika s jelenom nije bila mnogo poznata u istočnom, a posebno ne u središnjem dijelu srednjovjekovne Bosne.

Najraniji datirani lov na jelena nalazi se na spomeniku u Boljunima kod Stoca, što ga je za pokojnika Taraha Boljunovića (umro oko 1477. godine) potpisao

lječū. Od njega se do sada pronašlo dva vajarska rada s latinskim natpisom. Na kraju epitafa stoji urezani tekst: Maksimin izradi – Maximinus sculpet. Jedan spomenik pomenutog vajara je pronađen u selu Prološcu kod Imotskog, a drugi nedavno u selu Sovićima kod Gruda s likom pokojnice u tadašnjoj nošnji sa ukrasima. Gotovo na istovjetan način su se izražavali pisari ćirilskih tekstova na stećcima: Grubač, Semorađ, Radoje, Milić, Ivko, Pribisav i ostali. Iz navedenog izlaganja se vidi da su stari iliro-rimski običaji u pisanju epitafa prešli i u srednji vijek na područje stare rimske Dalmacije. Ne postoji stalan kontinuitet zbog toga što se u staro vrijeme pisalo i na drvetu koje je propalo.” (Vego 1974, str. 409–412.)

92 Bešlagić 2004, str. 187.

93 „U jednoj lednici jami u Romaniji planini istočno od Sarajeva, nađen je pred mnogo godina nemalo potpun skelet jelena zajedno s rogovljem... U srednjem vijeku bijaše običaj kod Dubrovčana, da šalju bosanskim velikašima darove, a ovi bi ih uzvraćali. Tako se među darovima, što su ih Dubrovčani iz Bosne dobivali, spominju osim različite stoke i jeleni i košute. Sulejman–beg, hercegovački krajišnik u Foči, šalje Dubrovčanima god. 1495. šest jelena na dar. Pošiljka krajišnika Mustafa–bega – dvanaest košuta – stiže u Dubrovnik 29. ožujka 1496. Ovi darovi dokazuju, da je u našim šumama onoga vremena bilo zaista u izobilju jelena i košuta. Spomen na njih sačuvao se u našega naroda u njegovoj narodnoj pjesmi i u narodnom vezu. Mnogobrojna imena mjesta, planina i voda u Bosni i Hercegovini živo spominju tu plemenitu divljač kao: Jelen, Jelenac, Jelendo, Jelenak, Košuta–planina, Košuta (seoce) i t. d. . . Zadnja pismena vijest, koja govori o jelenu, potječe iz Ljubuškoga, gdje je god. 1814. u selu Otoci ubijen posljednji jelen.“ (Čurčić 1936, str. 81–87.)

majstor Grubač.⁹⁵ Niz likovnih prikaza na stećcima nije moguće protumačiti kao realne scene iz života. Na primjer, prikaz štita na stećcima ne može biti grb, jer je na stećcima pronađeno vrlo mnogo jednakih “grbova”, najčešće s prečkom, polumjesecom i zvijezdom, i to u različitim krajevima, pa je nevjerovatno da svi takvi “grbovi” pripadaju jednoj plemićkoj obitelji⁹⁶ ili da su sve te obitelji imale isti grb. A ni motiv ljljana nije upotrebljavan na stećcima u heraldičkom značenju. Š. Bešlagić je istaknuo da je na stećcima ljljan stiliziran, da se na grbovima, novcu i pečatima javljaju čisti naturalistički ljljani i da nije vjerovatno da bi na jednome manjem području, a pogotovu ne na jednoj nekropoli, i to u stočarskom kraju, bilo više ljljana kao heraldičkih znakova.⁹⁷ Na umjetnički najvrjednijem stećku, sljemenjaku iz Donje Zgošće, vidi se iznad privezanog leoparda krilati zmaj.⁹⁸ Dakako da se pojava krilatoga zmaja ili drugih fantastičnih životinja na stećcima nikako ne može tumačiti kao prikaz realnih scena iz života. Konjanici na stećcima, u brateljevičkoj pećini, a slično i u pećini u Vjetrenici, “*ne drže rukama konjima uzde – što bi bilo normalno – već su im ruke raširene, upravljene nebu*“, što upućuje da “*imaju kulturni značaj*“.⁹⁹ Kada bi prikazi lova na stećcima predočivali omiljenu zabavu iz života pokojnika, ne bi se u tom smislu moglo objasniti prizor lova na jelena na sljemenjaku žene Vladne Kustrazić.

Š. Bešlagić je objavio potpunu sintezu prikaza jelena na stećcima. “*Kao samostalan motiv... jelen se najviše pojavljuje na stećcima u okolini Ljubinja (22 puta), a potom u okolini Nevesinja i Kalinovika. Malo ga ima u okolini Kupresa, vrlo rijetko se javlja oko Stoca, u Popovu polju i u Crnoj Gori, a nikako ga nema oko Lištice, Ljubuškog, Duvna, u centralnoj i istočnoj Bosni, u Srbiji i u primorju. U nekim područjima ga, ipak, nalazimo u scenama, kao npr. u centralnoj Bosni, Imotskoj krajini, oko Ljubuškog i Lištice, u Popovu polju, kao i na Blidinju i u Ziemlju. (Uz put napominjem da se jeleni naročito ističu u scenama oko Ljubinja i Kalinovika, zatim u Popovu polju, a onda i na Kupresu i Blidinju.)... Više puta je sa jelenom vezana ptica, nekada ona stoji na leđima ili rogovima jelena, a nekada je u njegovoj neposrednoj blizini. Ponekad je krst ili neki biljni motiv isklesan u neposrednoj blizini jelena, kao npr.*

94 Navedeni podaci su prema: Bešlagić 2004, str. 83, 88–89.

95 Wenzel 1965, str. 397–398.

96 Bešlagić 1971, str. 48.

97 Bešlagić 1971, str. 168.

98 Truhelka 1941, str. 57. Usp. Bešlagić 1966, str. 77.

99 Hadžijahić, H. H. S. 1979, str. 490.

na Kupresu ili Ludmeru, a u okolini Žabljaka vidimo luk pokraj jelena. Česte su predstave nizova jelena ili košuta, npr. u Premilovu polju, kod Ljubinja, u Popovu polju, ili u Domaševu, kod Trebinja... Međutim, jelen je na stećcima najčešće klesan u neposrednoj blizini lovca, sokola, psa, ili u blizini samoga luka sa strijelom.¹⁰⁰ Na stećcima je pronađeno oko 165 reljefnih prikaza lova na jelena. "Relativno najviše ovih scena ima u istočnim krajevima Hercegovine, dosta ih ima u Primorju i njegovom zaleđu, a iznimno se javlja u istočnoj Bosni, Srbiji i Crnoj Gori. Postoje scene u kojima učestvuje samo jedan lovac – obično konjanik, a nekada pješak, zatim one u kojima vidimo dva lovca – na konjima, ili jedan na konju a drugi pješak. Daleko najviše je scena s jednim lovcem – konjanikom... Često u lovu učestvuje i pas, a višeput i soko. Ponekad vidimo po dva pa i po tri psa. U nekoliko slučajeva, lovac umjesto koplja drži mač, nekada o bedru, a nekada u ruci. Ako je lovac pješak, on obično drži napet luk. U scenama s dvojicom lovaca, jelen je obično između njih, rijetki su primjerci da su oba lovca okrenuta u istome pravcu, u potjeri za jelenom. Ako u lovu učestvuju jedan lovac na konju i drugi lovac pješak, obično je konjanik sa kopljem, a pješak sa lukom u ruci, tako da obojica napadaju na jelena koji se nalazi između njih. U scenama sa dva lovca obično učestvuju i psi, kao i sokoli. Nekada u ovim scenama vidimo i po dva, tri, pa i četiri jelena, kao i srne."¹⁰¹

Zdenko Chavrak, polazeći od pretpostavke o realnosti lovnih scena, nije mogao protumačiti prizor gdje divljač, predvođena jelenom, odnosno košutom, mirno prilazi lovcu.¹⁰² Ima spomenika na kojima se nalaze samo jeleni kojih su likovi ili nerazmjerno veliki ili su prikazani s neobično razgranatim rogovima,¹⁰³ iz čega

jasno proizlazi da se radi o simboličkim prikazima.¹⁰⁴

2. JELEN KAO PRETKRŠĆANSKI SIMBOL BALKANSKIH STAROSJEDITELJA

Jelen je kao sveta životinja poznat u Maloj Aziji još iz druge polovine trećeg tisućljeća prije Krista.¹⁰⁵ Njegov se lik već u prapovijesti koristi u funeralnoj simbolici. Prikaz jelena nalazimo na kneževskim grobovima (Chatti, danas u Muzeju u Ankari) iz razdoblja od 2300 do 2000 godine prije Krista.¹⁰⁶ I na Balkanu su iz prapovijesti sačuvani različiti prikazi jelena (Lepenski vir, Vučedol i drugdje).¹⁰⁷

Jelen se često pojavljuje u prizorima na "ilirskom" tlu, što upućuje da je u vjerovanjima toga pučanstva igrao veoma važnu ulogu.¹⁰⁸ Među japodskim figurativnim prikazima postoje mnoge figure jelena. "Vjerovanje u zagrobni svijet i nastavak neke vrste života u njemu, samo je dio ukupne religijske svijesti prahistorijskih Japoda, kao i ostalih istovremenih naroda."¹⁰⁹ Posebno su znakoviti crteži u Lipcima (Boka kotorska), 500 m od morske obale, gdje su nacrtane "predstave jelena, koji se kreću s lijeva na desno, a poredani su u dva niza". Jeleni su naročito karakterizirani velikim rogovima, a pored jelena iz drugog niza nalazi se

100 Bešlagić 1982, str. 251–256.

101 Bešlagić 2004, str. 83, 88–89.

102 Z. Chavrak, vjerujući da se na prizorima lova stećcima uistinu prikazuje lov, nije posumnjao u to ni kad je opisivao prikaz lova na vepra u donjem desnom prozoru na stećku iz Donje Zgošće. Na tom prizoru vepra, kojega gone psi, dočekuje lovac s kopljem sprijeda pa je Z. Chavrak zaključio da se tu radi vjerojatno o umjetničkoj slobodi, jer bi udarac kopljem sprijeda na vepra kojeg gone psi imao za neizbježnu posljedicu pad lovca ukoliko bi dočekao vepra udarcem koplja odozgo nadolje, namjesto obratno ili postrance koso iza plečke. Z. Chavrak je posebnu pozornost svratio i na lov s lovnim pticama. Prema njemu, i prikaz toga načina lova na stećcima specifičan je način lova; drugim riječima, bez ikakve bitne sličnosti s takvim načinom lova u ostaloj Europi. Z. Chavrak s čuđenjem konstatira da je bosanski lovac upotrebljavao lovnju pticu i za lov na jelensku divljač. (Chavrak 1954, str. 15, 16, 23, 25, 28–31.)

103 Bešlagić 1962, str. 19, 34, 72.

104 Maja Miletić je poslije objavljivanja disertacije o krstjanima Bosne u svjetlu njihovih kamenih spomenika spremala u Rimu rad o nekim temama umjetnosti stećaka, posebno o lovu i turniru prateći te motive od njihovih najstarijih prikazivanja, zatim kroz antiku i prakršćanstvo, da pokaže "da su oni uvijek na sepulkralnom području nosili izraziti religiozni karakter" i zaključila: "Jest smiješno, površno i posve neznanstveno tvrditi, da su se na pr. teme sepulkralnog prikazivanja odnosile na svagdanji život čovjeka i njegova uživanja... Tvrdi se tako i za naše stećke i njihova prikazivanja što je posve pogrešno." (Navod M. Miletić iz pisma koje je uputila Muhamedu Hadžijahiću iz Rima 1. svibnja 1985. godine.)

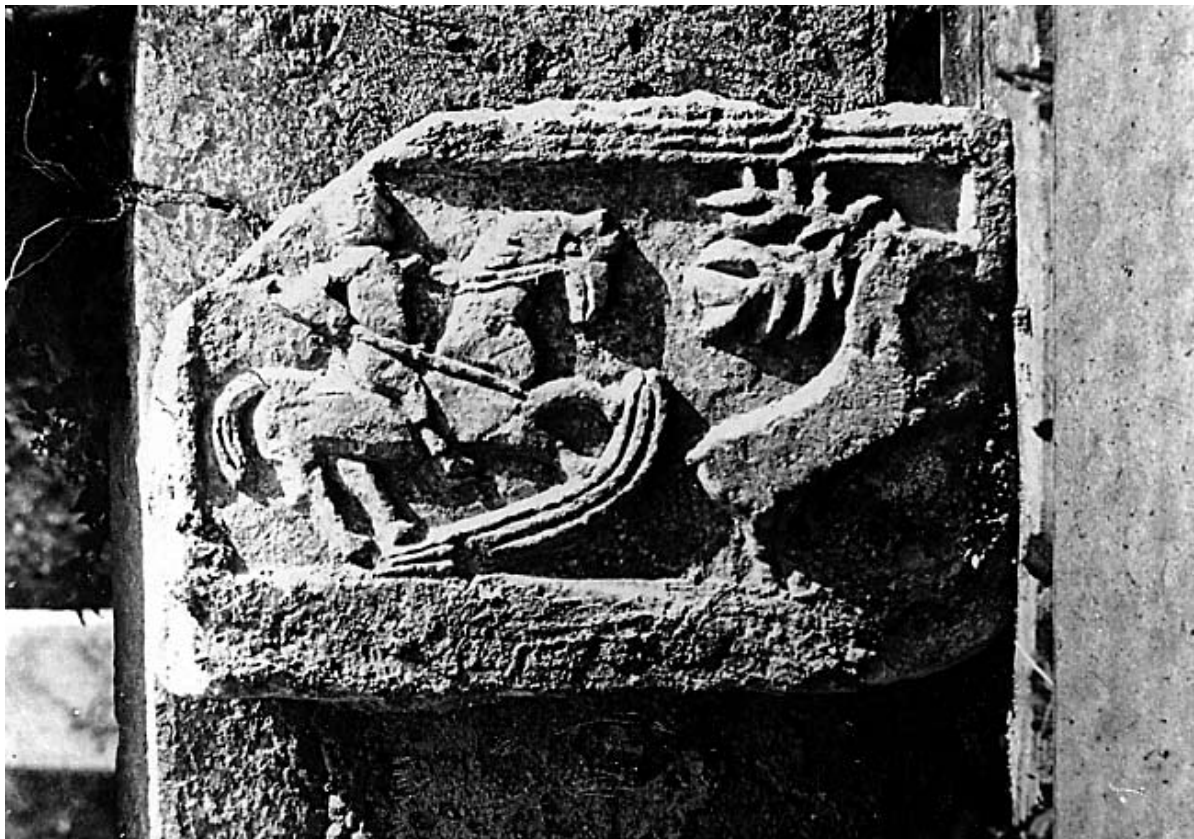
105 Kulišić, Petrović, Pantelić 1998, str. 229.

106 Schmidt, Schmidt, 1982, str. 67.

107 Srejović 1955, str. 231–237; Milićević Bradač 2002, str. 7–41.

108 "Iz brončanog doba... potječe jedna grupa zanimljivih crteža jelena na stijeni u mjestu Tren blizu Korčë u Albaniji. Tu je prikazana scena lova u kojoj lovcu na konjima sa kopljima u ruci love jednog jelena. Scena podsjeća na slike na stijenama iz Val Camonice u sjevernoj Italiji i ne može se sa sigurnošću datirati, no može se zasada prihvatiti pretpostavka M. Korkutija da pripadaju vremenu konca II. ili početka I. tisućljeća pr. n. e... Možda iz istog vremena je i sličan crtež lova na jelene na stijeni u Lipcima na Bokokotorskom zaljevu. Značenje te figurativne kompozicije... bilo je očito identično sa onim iz Trena u Albaniji." (Stipčević 1981, str. 21–23.)

109 Raunig 2004, str. 25–26, 256–259.

2. Konjanik progoni jelena. Datiranje nije utvrđeno. Fototeka Konzervatorskog odjela u Zadru. Presnimila Jelena Sorić.

svastika. Ovaj nalaz u Lipcima jedinstven je na cijelom teritoriju Balkana i datira se u brončano doba.¹¹⁰

Mišljenje da je jelen tek u željezno doba uzdignut na razinu božanstva,¹¹¹ teško je potvrditi. U smislu njegove neuništivosti posebno su znakovite scene u kojima lovac na konju kopljem gađa jelena u vrat, a ovaj ničim ne izražava da je smrtno pogođen.¹¹² Obožavanje jelena, odnosno božanstva čija je sveta životinja jelen bilo je poznato stanovnicima jugoistočne Europe, posebno Balkana, prije dolaska Kelta.¹¹³ U antičko doba vjerovalo se da jelenu svake godine otpadaju rogovi, da bi mu iduće godine ponovo izrasli veći, snažniji i ljepši. "Tako su ti rogovi u narodnom shvatanju postali simbol koji u sebi ujedinjuje na najljepši način smrt i ponovo rađanje, vaskrsenje i besmrtnost."¹¹⁴ Na jednoj

je gemi za prsten iz IV. stoljeća, koja je pronađena u Bosni, prikazan lovac na konju kako s kopljem u ruci navaljuje na jelena, ali ga ne ubija.¹¹⁵ U izvorima su sačuvane pretkršćanske legende (na zapadu već od VI. stoljeća) u kojima jelen, kada se pojavljuje kao vodič (puka, vojske), dovodi samo do spasonosnog izbjavljenja.¹¹⁶ Na izgubljenom ulomku ploče, koja se do dvadesetih godina XX. stoljeća nalazila pred zidom crkve sv. Kate u Novigradu, unutar pravokutnog okvira od troprute vrpce, prikazan je jahač koji progoni jelena. Simbolika je očito pretkršćanska, pa se ne može sa sigurnošću isključiti ni mogućnost da se radi o originalu iz antičkog doba.¹¹⁷

Kultne posude načinjene od jelenjih parožaka

110 Usp. Istorija Crne Gore 1967, str. 71.) Ti prikazi u Lipcima toliko slični nekim prikazima na stećcima da je jedan autor bio mišljenja da su oni nastali u srednjem vijeku. (Bošković 1965, str. 13–21.)

111 Evers 1991, str. 153.

112 Praistorija jugoslavenskih zemalja 1987, str. 100.

113 Srejović 1955, str. 235. Bog–jelen Cernunnos u Kelta bio je veliko božanstvo izobilja i plodnosti, ali i smrti. (Cermanović–Kuzmanović, Srejović 1996, str. 85.)

114 Srejović 1955, str. 231–237. Usp. Biedermann 1989, str. 194–196.

115 Kulturna istorija Bosne i Hercegovine 1984, str. 318. (Ovaj nalaz je mogao biti i unesen u Bosnu.)

116 Lindner 1940, svezak II, str. 432.

117 Ivo Petricioli misli da ovaj ulomak iz Novigrada i ulomak s jahačem iz Pridrage, koji jaši bez sedla s kopljem i raširenih ruku, dio istog predromaničkog pluteja i da je majstor koji je isklesao likove "imao pred očima neki antički predložak". On je svojedobno predlagao širu dataciju ovih ulomaka od IX. do XI. stoljeća, uz napomenu: "Bio bih skloniji ranijoj dataciji." (Petricioli 1975, str. 111–117.) I. Petricioli je kasnije ove ulomke datirao u VIII. stoljeće. (Petricioli 2005, str. 114.)

relativno su brojne u starohrvatskim grobljima s poganskim načinom pokapanja “na tlu Dalmatinske Hrvatske“. U groblju na Ždrijcu u Ninu nađena je u dvojnomo ženskom grobu i jedna posuda od jelenjeg roga položena poviše glave starije pokojnice. Na jednoj strani te posude prikazan je “veoma shematizirano“ lov na jelena na kojemu lovac “s kopljem u ruci ubada jelena u bijegu“.¹¹⁸

Motivi scena s jelenom poznati su nam s vaza, novca, gema, zidnog slikarstva, mozaika u gotovo u svim rimskim provincijama, a prikazi jelena u ranokršćanskoj umjetnosti ukrašavali su podove baptisterija, bazilika, kapela, mauzoleja, narteksa, konsignatorija i katekumenejona.¹¹⁹ Motiv jelena započeo se u kršćanstvu koristiti tek od sredine IV. stoljeća, tako da ga već tada nalazimo i na kršćanskom grobu s Kristovim monogramom.¹²⁰ Prikazi jelena u kršćanskoj simbolici posebno se susreću od VI. stoljeća i nastavljaju u istom smislu u VII. stoljeću. Od VIII. stoljeća životinjski likovi, a među njima i jelen, poprimaju uz simbolično i samo ornamentalno značenje.¹²¹ U XI. i XII. stoljeću očituje se i jedno novo shvaćanje simbolike u umjetnosti. Ono se nadahnjuje na *Svetom pismu*, ali i na drevnoj mitologiji, a posebno se temelji na *Fiziologu (Physiologus)*. Taj spis je nastao u Aleksandriji oko 200. godine poslije Krista,¹²² došao na Zapad pod izmišljenim imenom sv. Ambrozija, i to vjerojatno prije 431. godine, i od tada se počeo s grčkoga prevoditi na mnoge jezike.¹²³ Jelen, po *Fiziologu*, usmrćuje zmiju (zmaja).¹²⁴ U kršćanstvu se drevne prizore lova na jelena tumačilo i kao simboliku dobra i zla. Neki crkveni oci shvaćali su lovca koji lukom i

strijelom progoni jelena kao sliku đavla.¹²⁵ Na nekim kršćanskim ukrasima s lovnim prizorima koji potječu iz kraja VI. stoljeća, nije jasno koje se tada značenje pripisivalo lovcu.¹²⁶ Jelen svoje simbolično značenje u kršćanstvu poprima od riječi Psalma 42: *Kao što košuta žudi za izvor–vodom, tako duša moja čezne, Bože, za tobom.*¹²⁷ U kršćanskoj umjetnosti prikazana su dva jelena koja u savršenom miru s obje strane dolaze na izvor ili iz njega smireno piju, a poznat je i jelen kao simbol Krista neprijatelja zmije koja je znak sotonskih moći.¹²⁸ Dobro, u kršćanskim simbolima metafizičke borbe, zauvijek u konačnici nadvladava zlo, uništava ga, a na srednjovjekovnim prikazima njegov se lik smrtno ranjava, ubija.

Dragoslav Srejšović zaključuje da širenje kršćanstva nije nanijelo štete starom vjerovanju u boga čija je sveta životinja jelen i da ono nije unijelo gotovo nikakvih znatnih promjena u stari kult ni na Balkanu. “Zahvaljujući tome mi u današnjim običajima možemo otkriti pokoje staro božanstvo i njegov kult, u ovom slučaju veliko božanstvo vegetacije i smrti, čija je sveta životinja jelen.“¹²⁹ Na mogućnost postojanja božanstva jelena pod imenom *Ljeljo* upućuje i postojanje naziva vezanih uz jelena na bosanskohercegovačkom prostoru. “Na granici između Bosne i Hercegovine, u kotaru Konjica nalazi se planina Visočica sa 1964 visokim vrhom *Ljeljenom*, poznatim *eldoradom za lovce, jer obiluje divokozama. Ta planina odavno mi je poznata, ali tek u posljednje vrijeme, kad sam našao još nekoliko topografskih oznaka istoga korijena, palo mi je na pamet, da bi ime *Ljeljen* moglo imati mitološko značenje... Na tu sam zamisao došao našavši *Ljeljen* kao ime gore na više mjesta u Bosni i Hercegovini: tako na pr. na *Romaniji Planini* kod *Mokroga* 1321 m visoko *Ljeljen–brdo*; na granici između Dalmacije i Hercegovine 4 km daleko od *Mrcine* u *Konavlima* 983 m visoko *Ljeljenu Glavicu*; u Hercegovini *Leliju Planinu* (2070 m), i t. d. Ima i imena mjesta istoga korijena, na pr. selo *Ljeljenča* u *bijeljinskom kotaru* u sjeveroistočnoj Bosni; selo *Ljeljenica* u srezu *Mileševo, užička oblast, i t. d.*“¹³⁰ Primjeri koje navodi Ivo Pilar nalaze se u Her-*

118 Belošević 2007, str. 418, 422. J. Belošević vjeruje da se ovi recipijenti mogu smatrati avarskim kulturnim dobrom “jer su brojno zastupljeni u avarskim grobovima već od VII. stoljeća, a najbrojniji su u njihovim grobljima VIII. stoljeća na širokim područjima Karpatske kotline“. (Belošević 2007, str. 422–423.)

119 Buzov 1991, str. 55–58.

120 Urech 1985, str. 102. Usp. Sachs, Badstübner, Neumann 1983, str. 181.

121 Beissel 1901, str. 279–281. U jednom grobu u Gali kod Sinja uz glavu s lijeve strane pokojnika bila je ukrašena ploča na kojoj su stilizirane ribe i jelen u visini čije glave je jednostavni istokraki križ. A. Milošević datira ove motive u kasno IV. stoljeće ili prvu polovinu V. stoljeća. (Milošević 2008, str. 81; Milošević 2005, str. 457.)

122 Michel 1979, str. 52.

123 Beissel 1902, str. 54–56.

124 Seel 1983, str. 26–27.) Usp. Lexikon der christlichen Antike 1999, str. 175. Jelen koji ubija zmiju posebno se prikazuje od XI. stoljeća. (Molsdorf 1984, str. 202–203.)

125 Schmidt, Schmidt 1982, str. 69.

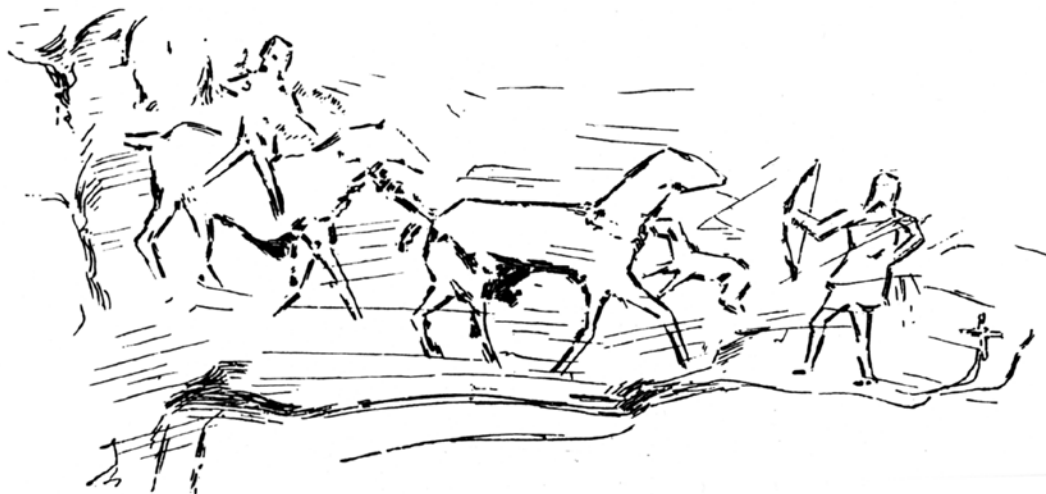
126 Testini 1985, str. 1128–1129.

127 Badurina 1979, str. 296.

128 Schmidt, Schmidt 1982, str. 67–69, 105. Usp. Toynebee 1973, str. 132.

129 Srejšović 1955, str. 231–237.

130 Pilar 2007, str. 142. I. Pilar je mislio da se radi o staroslavenskom božanstvu *Ljeljo*, koga prema njemu dalmatinski pisci iz doba Renesanse spominju uvijek kao sinonim za *Amora* ili *Kupidona*. “No sa kompetentne

332 | 3. Lov na jelena u pećini Vjetrenica. Iz knjige: Fr. B. Laska, *Das Waidwerk in Bosnien und der Hercegovina*. Naklada Joh. Leon, Klagenfurt, 1905, str. 63.

cegovini i u istočnoj Bosni ne mnogo daleko (na zapadu) od Drine. Ako se navedena sela i brda stvarno odnose na božanstvo u svezi s jelenom, onda se može raditi samo o kultu balkanskih starosjeditelja. Nazivi koji asociraju na jelena, prevladavaju u Hercegovini, dakle na istom teritoriju na kojemu dominiraju i prikazi jelena na stećcima.

Vladimir Ćorović ističe da se već u obliku stećaka, "bili oni tumbe ili vrsta sarkofaga, oseća nesumnjiv uticaj tehnike starosedelaca. To se vidi, pre svega, u upotrebi kamenog materijala. Stari Sloveni nisu upotrebljavali monolite ili veće blokove kamena ni da prave svoje stanove, a kamoli za nadgrobne znake. Još su manje po njima pisali ili ornamentisali".¹³¹ Sam prikaz načina lova na stećcima upućuje vremenski na običaje starobalkanskoga autohtonog stanovništva i to Z. Chavrak naziva "čisto ilirsko-keltskim načinom lova".¹³² Pri utvrđivanju starosti simbolike na stećcima sve više dolazi do izražaja činjenica da su mnogi od simbola na stećcima poznati od prapovijesti. Š. Bešlagić je točno zaključio da "znatan broj naših osnovnih reljefnih motiva vode svoje porijeklo još iz predhistorijskih vremena".¹³³ A. Benac je, među prvima (1953. godine), upozorio na kontinuitet starobalkanske pretrkršćanske simbolike. On se u jednoj analizi srednjovjekovnih stećaka od Slivna do Čepikuća u većoj mjeri osvrnuo

na simboliku konja, zmijske i ptice na stećcima, ističući da je konj na sarkofagu iz Provića bez sedla i vodiča, da mu je pokret glave neobičan, a uz to kombiniran sa zmijom. "Poznata je stvar, da je zmijska od pradavnih vremena predstavnik htonskog svijeta... J. Kunst npr. smatra, da takve i slične predstave konja označavaju nosioce duša umrlih na drugi svijet. To isto drži i za predstave jelena, i kod toga izričito navodi primjere sa stećaka... Kada uđemo u ilirski krug, naići ćemo na slične predstave konja na japodskim urnama... Idući istim putem kao i kod konja, predstave zmijske vidimo i na japodskim urnama... Slične ptice na leđima jelena poznate su iz Uboskog kod Ljubinja, ali u cjelini njihove su predstave nešto rjeđe. J. Kunst... smatra da ptice na leđima jelena iz Uboskog predstavljaju duše umrlih a jeleni nosioce tih duša. Na sanduku iz Topola one ne jašu na jelenima, nego stoje na štiti i oborile su glave. Kao da tu izražavaju žalost. Neobično je zanimljivo, da i na jednoj japodskoj urni vidimo dva govečeta na čijim leđima stoji po jedna ptica... Paralele koje sam naveo s japodskim urnama navode možda na razmišljanje o ilirskoj tradiciji, koja se dugo zadržala u vjerovanjima i umjetničkim predstavama kod naših naroda!"¹³⁴

U svojim brojnim raspravama M. Wenzel zaključuje da su neki od prikaza na stećcima preživjeli ostatci antičkih pretrkršćanskih vjerovanja koja su preostala

lingvističke strane sam upozoren, da ime vrha Ljeljen ne može potjecati od mitološkoga imena Ljeljo. Ja to kao jezični nestručnjak nemam suda." (Pilar 2007, str. 142.)

131 Ćorović 1956, sv. III, str. 143.

132 Chavrak 1954, str. 14.

133 Bešlagić 1982, str. 199, 221, 264, 277.

134 Benac 1953, str. 78–80. Dimitrije Sergejevski je svoj posmrtni rad (1965. godine) o problematici "ilirске umjetnosti" zaključio mišljenjem da je posebno važno pitanje "imaju li skulpture na stećcima kakvu vezu (daleku, svakako) sa starim ilirskim stanovništvom, njegovom umjetničkom obdarenošću". (Sergejevski 1965, str. 140.)

4. Dva prizora lova na jelena na jednome stećku. Žitomislić. Preuzeto iz knjige: Z. Chavrak, *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Lovačka knjiga, Zagreb, 1954, slika br. 29.

u Bosni i Hercegovini do srednjeg vijeka. Kruno Prijatelj zaključuje kako se teško oteti dojmu da su neke od skulptura, kao na primjer lov na jelena iz Novigrada, lovac i ratnik iz Pridrage itd., „možda nekima od kompozicija i tema, koje se na stećcima često javljaju, bile samo logičan preludij“.¹³⁵

Na primjeru prikaza konja na stećcima koji se pojavljuje s jelenom također se radi o starobalkanskoj pretkršćanskoj baštini.¹³⁶ „Međutim, ako se pogleda još dalje u prošlost, utvrdiće se da ovakvu pretstavu o bogu konjaniku i demonskom konju nisu doneli sa sobom slovenski narodi iz svoje prapostojbine, a ni da

je to originalna religiozna tvorevina naših slovenskih predaka. U to nas uverava obilje arheološkog materijala znatno starijeg datuma od tragova slovenske kulture. To su rimski nadgrobni spomenici, na kojima vrlo često nalazimo pretstave konjanika u pokretu ili mirnom stavu, ili konja usamljenog i u kompoziciji s ljudskim figurama... O ovome nas uveravaju podaci iz dela antičkih pisaca... Od naročito značaja za poznavanje ilirske religije je natpis iz Lambeze u kome se pominje Medaur, bog i zaštitnik ilirskog grada Risna. Iz te dedikacije se vidi da je bog pretstavljen na konju s kopljem u ruci. U isto vreme treba se setiti i reljefa tračkog konjanika koji su nađeni u našim oblastima... Međutim, pogrešno bi bilo smatrati da su Iliri i Tračani bili tvorci ovakvih religioznih motiva, jer je pretstava božanstva na konju ili boga koji stoji u najužoj vezi s njime dobro poznata iz religija mnogih starijih naroda no što su Iliri i Tračani... Ova očigledna podudarnost motiva s glavnim osobinama konja kakvog nalazimo u našem narodu dopušta da se pretpostavi da naša savremena verovanja i helenska mitologija pripadaju jednom zajedničkom supstratu odakle je još u VIII. i VII. veku s. e. helenski mit stvorio svoje religiozne pret-

¹³⁵ Prijatelj 1954, str. 68.

¹³⁶ „Od osobite su važnosti prikazi konja sa konjanikom ili bez konjanika na urnama iz okolice Bihaća, jer njihovo prisustvo na pogrebnim objektima kazuje da je konj i u Ilira igrao veliku ulogu u posmrtnoj simbolici... Konj personificira smrt, on je povezan sa demonima podzemlja. Stoga se i njegov lik tako često vidi na grčkim i rimskim nadgrobnim spomenicima. Po vrlo raširenom vjerovanju sama smrt jaši na konju, jednako kao i pokojnik na putu u zagrobni život. Osim toga, konj personificira dušu pokojnika – on je, drugim riječima – sam pokojnik.“ (Stipčević 1981, str. 61–63.)

stave koje su se prenosile i širile do naših oblasti... Sada postaje jasno da sve varijante ovog motiva pripadaju ustvari jednom istom supstratu, koji se formira već u doba evropske praistorije na Balkanu i srednje heladske i mikenske kulture u helenskim oblastima.¹³⁷

I česti motivi kola s jelenom na stećcima također potvrđuju njihov pretkršćanski simbolični smisao. Na kamenoj urni iz Ribića (V.–VI. stoljeće prije Kr.) urezan je crtež koji prikazuje povorku od pet žena koje se drže za ruke. To je, prema A. Stipčeviću, najstariji prikaz plesa, i to pogrebnog, na "ilirskom" tlu. A. Stipčević navodi da sličnih pogrebnih plesova ima i na "ilirskim" spomenicima iz rimskog doba, a da ima mnogo prikaza plesača i na prapovijesnim "ilirskim" spomenicima.¹³⁸ Već oblik kola na stećcima ide u prilog mišljenju da je posrijedi posmrtno ("naopako") kolo.¹³⁹ "Kolo naopako se u narodnim pesmama uvek pominje povodom smrti nekog lica. U Bosni je zabeleženo da se pogreb propraćao igranjem žalostivog kola koje se igralo u pravcu suprotnom od onoga u kome se igralo u veselim prilikama. Ovo je savremeni odjek tradicije najstarijih vremena čija verovanja su dobila svoje daleke odjeke u našim narodnim pesmama."¹⁴⁰ Olivera Mladenović je zaključila da se htonski karakter kola na stećcima ne može poricati, čak ni onda kad je kolo prikazano u živom pokretu, i da kolo valja promatrati zajedno sa scenama turnira, lova, viteških igara, jer je baš ta široka povezanost svih vrsta igara "obredna potpunost" koja se vidi u pogrebnim ceremonijama mnogih naroda.¹⁴¹ U istočnoj Bosni i Hercegovini poznato je *Ljeljenovo kolo*, a kako je u tim krajevima *ljeljen* narodni naziv za jelena, to je *Ljeljenovo kolo* zapravo jelenovo kolo.¹⁴² S. Zečević napominje da se današnje *Ljeljenovo kolo* može smatrati survivalom

igara htonskog rituala naših predaka. "Oblik igre i pravac njenog kretanja takođe u sebi nose htonske karakteristike. Na kraju kola suprotnom od kolovođe, dvoje igrača naprave kapije od uzdignutih ruku a kolovođa kroz ovu kapiju provlači celo kolo, sve dok se kolo ne zaplete. Posle toga, igranjem u suprotnom pravcu, kolo se raspliće... Prema rezultatima proučavanja istorije igre, ovaj motiv ima značenje obnavljanja života... Stoga ovaj motiv u *Ljeljenovom kolu* jasno ukazuje da je njegovo poreklo u mrtvačkom ritualu... Na jednoj predstavi igre na stećku, lepo se vide igrači koji se provlače kroz kapiju od uzdignutih ruku, dok žene stoje sa strane čupajući kose, tužeći i pjevajući igračima."¹⁴³ M. Wenzel posebno spominje da postoji jedno kolo u kome tri plesačice nose između sebe bukete cvijeće, a kolovođa nosi mač. "Izvođe ga Vlasi u Dubokom, istočno od Beograda prema rumunjskoj granici. Kolo je sastavljeno od tri djevojke i tri mladića. Ono se izvodi svake godine na Duhove za duše pokojnika, a treba da posluži za dobrobit i utjehu mrtvima. Postoji podatak o tome da kolo služi kao vođa duši na njenom putu na onaj svijet. Već smo spomenuli da ovu istu funkciju vođenja duše može imati usamljeni jelen."¹⁴⁴

Simbolični smisao gotovo svih prikaza jelena na stećcima pretkršćanski je i pripada starobalkanskom autohtonom stanovništvu. Na temelju uvjerenja da su mitologije Istočnih i Zapadnih Slavena gotovo identične, još pojedinci nameću gotovo kao dogmu nikad dokazanu pretpostavku da postoji i zajednička slavenska mitologija. "Iz toga je... izvučen 'prirodan' zaključak kako je i mitologija Južnih Slovena jednaka mitologiji Istočnih, odnosno Zapadnih Slovena, što se čini pogrešnim. Naime, u mitskom i religijskom promišljanju Južnih Slovena, mislim da su veoma prisutni i prepoznatljivi natrunci mitskog promišljanja starosedelaca Balkana: Tračana, Ilira, Kelta, Grka, Rimljana."¹⁴⁵ Besmisleno je poslije antropoloških i antropogenetičkih utvrđenja vjerovati da su malobrojniji doseljenici mogli brojčano mnogo nadmoćnijim starosjediteljima nametnuti svoja vjerovanja. Aleksandar Gura u monografiji o simbolici životinja u slavenskoj narodnoj tradiciji točno navodi da "predstave lisice, losa, jelena i divokoze relativno su slabo odražene u slavenskim mitološkim predstavama, mada čine popularne folklorne likove (delimično takođe i obredne), te ih zato

137 Nikolić 1959, str. 277–283.

138 Stipčević 1974, str. 231. Prikazano kolo na urni iz Ribića "kreće se slijeva nadesno i prema tome pripada tipu tzv. naopakih kola, koja se inače plešu... nad grobovima, odnosno uopće u vezi sa smrću". (Stipčević 1981, str. 83–85.) "Manje vedro djeluju kola koja se kreću prema zapadu. To se bez dvojbe najbolje očituje u pogrebnoj povorci žena prikazanoj na urni iz Ribića kod Bihaća, s izrazitom orijentacijom put zalaska sunca. Te su japodske žene isto tako okrenule svoje kolo 'naopako' kao što to čine današnje žene Bosne i Hercegovine i Crne Gore kad oplakuju svoje pokojnike." (Maletić 2002, str. 260–261.)

139 Pravač kretanja kola nije uvijek moguće utvrditi, i to posebno zbog toga što žene imaju duge haljine, pa se ne vide njihove noge, a u muškarca jedna noga ima pravac udesno, a druga ulijevo. (Bešlagić 1966, str. 77.)

140 Zečević 1966, str. 380. Usp. Dopuđa 1966, str. 360–374.

141 Mladenović 1973, str. 44.

142 Zečević 1964, str. 702.

143 Zečević 1964, str. 703, 705, 707–710.

144 Wenzel 1965, str. 348.

145 Ljubinković 2007, str. 12.

posebno ne razmatramo¹⁴⁶. Prikazi jelena na Balkanu koji se datiraju u prapovijest i u antičko doba posve su identični onima na srednjovjekovnim stećcima. Ta činjenica nedvojbeno dokazuje da je njihovo kulturno značenje na Balkanu stoljećima neprekinuto nastavljeno, odnosno da nije doneseno od doseljenih Sklavina.¹⁴⁷

3. SMISAO SIMBOLIKE JELENA NA STEĆCIMA

Za ljude tradicionalnih kultura svijet je prostorno–vremensko jedinstvo.¹⁴⁸ Primitivnom mentalitetu smrt i uskrснуće nedjeljiva su cjelina¹⁴⁹ i zato se smrt ne shvaća kao zlo, odnosno kao uništenje svega. Vjeronje u zagrobni život “nerazdvojni je deo učenja o dvojnoj prirodi ljudskog bića, čije se jedinstvo smrću razdvaja na smrtno telo i dugovečnu ili besmrtnu sen,

146 Gura 2005, str. 89.

147 Neki autori o problematici jelena u Hrvata pišu na gotovo beletristički način. Tako Marija Novak tvrdi kako smo “sigurni da je ljeljenovo kolo (pletikolo) obredno kolo, kulturno kolo za plodnost, mišljenja smo da je na spomenutim stećcima prikazano ‘božansko kolo’ za koje se može reći da pripada pretkršćanstvu, ali i da je kolo na stećcima odraz nove vjere Hrvata–kršćanstva, i to uzevši u obzir upravo jelena (koji je zauzimao značajno mjesto u kulturi Hrvata prije pokrštavanja, a i kršćanstvo mu pridaje veliko značenje) i križ, pa je to ujedno i nebesko kolo, kako ga primjereno i prikladno naziva Škobalj”. (Novak 2007, str. 221.) Kolo na stećcima nema veze s kršćanstvom, a o ulozi jelena u kulturi Hrvata prije pokrštenja ne znamo apsolutno ništa. Jelenji parošci u starohrvatskom groblju na Ždrijcu su, po J. Beloševiću, avarsko kulturno dobro. M. Novak o jelenu piše i ovako: “Rekli smo da je boginja Ljelja Perunova kći pa je tako moguće da je i Ljeljo Perunov sin. Dakle, Ljelja i Ljeljo su braća. Jesu li oni istodobno i rođeni, teško je razabrati iz vjerovanja De vudri strela, tam rastu ljeljuje! S obzirom na ljeljuju koja može biti i ljljan, nije teško zaključiti da je i Ljeljo dobio ime po biljci ljeljuji/ljljanu, zvanj i perunika. Prema tome, kako je boginja Ljelja/Perunika, tako može biti i Ljeljo/Perunko iako za to nismo našli potvrde. Čak bi se moglo pomisliti da su blizanci jer u navedenom vjerovanju drugi dio rečenice označava množinu ‘rastu ljeljuje’. Imena Perunika i Perunko mogući su hipokoristici jer se radio o Perunovoj djeci... Došli smo do spoznaje da su poganska imena Perunove djece Ljeljo i Ljelja u kršćanskom razdoblju zamijenjena imenima Jura i Mara. Kod nekih slavenskih naroda, prema Katičiću i Belaju, Jura je naslijedio Jarila, međutim, u hrvatskoj tradiciji Jarilo se ne spominje.” (Novak 2007, str. 311.) Na ovakove hrvatske primjere može se primijeliti mišljenje B. Hrabaka: “Prijateljski bih Vam savetovao da ne pridajete veliku pažnju radovima etnologa, pogotovo beogradskih, jer oni nisu osposobljeni za istraživanje, nego su tipični kompilatori.” (B. Hrabak u pismu autoru iz Beograda od 7. prosinca 2008.)

148 Servier 1973, str. 325, 465.

149 Srejšović 1955, str. 235.

5. Stećak Herka Kustražića. Muzej HAS-a u Splitu. Crteži Branka Pendera (Arheološki muzej u Splitu). Preuzeto iz: M. Lozo, Dva stećka iz Ciste. Imotska krajina. Broj od 1. IV. 1985, str. 8.

odnosno dušu koja, kao duhovno načelo, nastavlja bestlesni, zagrobni život na zemlji, u podzemlju, na nebu ili na nekom nebeskom telu¹⁵⁰. Prema općeraširenom shvaćanju, u svakom čovjeku postoji jedno nematerijalno, nevidljivo ‘biće’ koje je njegova bit i čini ga živim i aktivnim, i to se ‘biće’ svuda nazivalo dušom.¹⁵¹ Duša

150 Dragojlović 2008, str. 351, 402. “Narod nije imao određenu predstavu o duši... Pridavani su joj telesno obličje, veličina i osobine njegovog vlasnika, ona je bila njegov duplikat... Paralelno s vjerovanjima o prelazu duše na onaj svet, živelo je i vjerovanje da duša većito boravi u blizini mesta gdje je pokopano telo ili oko stvari koje su pripadale pokojniku... Duša je neko vreme posle smrti ostajala u blizini tela, ali je posle 40 dana postajala slobodna i samostalno nastavljala put u svet duša... Starije vjerovanje da na drugi svet odlazi i pokojnikovo telo vidi se iz priloga materijalnih dobara koji su se pri sahrani stavljali u kovčeg ili u grob: štap, duvan, toaletni pribor (brijač, sapun) i slično.” (Zečević 1982, str. 10–104.)

151 Bandić 1991, str. 246–250.

napušta tijelo kada čovjek umre i odlazi na "onaj svijet", "drugi svijet", "donji svijet", "donju zemlju".¹⁵² Valerius Maximus (prva polovina I. stoljeća poslije Kr.) ironizira Gale zato jer pozajmljuju novac tako da im bude vraćen na drugom svijetu vjerujući da je "duša besmrtna".¹⁵³

Jelen se na stećcima ne može shvaćati u kršćanskom smislu¹⁵⁴ ili, kako to misli Georg Wild, kao simbol obnove osobe kroz krštenje.¹⁵⁵ Prikazi jelena na stećcima vezani su s pretkršćanskim shvaćanjem smrti. "Većina predstava lova na jelena na stećcima okrenuta je prema zapadu. Ako je scena na sjevernoj strani spomenika, jelen odvodi lovca desno. Ako je scena na južnoj strani, jelen ga odvodi lijevo. Najmarkantniji primjer ovog manira vidimo na jednom stećku iz Bekavaca u Lovreću kod Imotskog, gdje je ista scena prikazana na obje strane spomenika, jednom okrenuta nadesno, drugi put nalijevo. U oba slučaja jelen odvodi lovca na zapad."¹⁵⁶ Poznato je da je zapadna strana, na koju ide jelen na stećcima, strana smrti.¹⁵⁷ Posebno je važno da nema gotovo ni jednog primjera da je jelen prikazan ubijen ili da je posrnuo smrtno ranjen, već je uvijek prikazan s visoko uzdignutom glavom.¹⁵⁸ Lovci na stećcima upravljaju svoja koplja prema jelenu, ali tako da ga gotovo i ne ranjavaju. "Nebrojene scene lova na jelena ukrašavaju stečke. Uvijek je jelen progonjen; nikad nije taknut strijelom ili kopljem koje mu prijete.

(Osim na jednom stećku u vrtu Muzeja u Sarajevu: na stećku čiji se stil dosta razlikuje od stila ostalih stećaka koje obično nalazimo.) Ovo daje povoda mišljenju da ove scene imaju skriveno značenje i da simbolika lova na jelene ima neko posebno značenje. Na kapitelima romanskih crkava mnogobrojne su predstave jelena: često je on prikazan ranjen strijelom koju je odapeo kentaur. To izgleda normalno kad se radi o pravom lovu. Jedna druga umjetnost mnogo je predstavljala jelena koga love i koga vidimo kako ga gone, pritiješnjenog i ranjenog: parćanska i sasanidska umjetnost... U galo-rimskoj umjetnosti, kao i u sasanidskoj umjetnosti, jelen je jedna od mnogih životinja koje se love. Naprotiv, na stećcima, jelen je gotovo uvijek jedina životinja koja ima tu ulogu."¹⁵⁹ Jelen u prikazima lova na jelena na stećcima nikad nije smrtno ranjen ni ubijen. On je vezan sa smrću, ali ta se smrt u metafizičkom smislu ne shvaća kao prestanak sve ljudske egzistencije. Konjanik koji na konju s kopljem lovi jelena, prikaz je smrti, a sam jelen simbolizira ili odvodi neumrlu dušu pokojnika. Takvo pretkršćansko shvaćanje jelena posebno je prikazano na stećcima u hercegovačkim i dalmatinskim predjelima u koje su se doselili Vlasi iz drugih dijelova Balkana. Pretkršćanska simbolika mogla se sačuvati do kasnoga srednjeg vijeka. Poznati su neki od majstora koji su ukrašavali stečke. Oni su bili klesari, ali i dijaci koji su mogli biti upućeni u značenje starodrevne simbolike, jer nema iznimaka u njihovim prikazima strane smrti ni u lovu na jelena koji nikad ne biva smrtno ranjen. Važna je činjenica i da dio Vlaha koji je doseljivao iz jugoistočnog Balkana u Dalmaciju, Bosnu i Hercegovinu nije bio kristijaniziran.¹⁶⁰ Papa Grgur IX. u pismu kralju Beli IV. od 14. XI. 1234. godine navodi "da Vlasi, iako se imenom smatraju kršćanima... imaju običaje i obrede koje su kršćanskom imenu neprijateljski".¹⁶¹ Papa Grgur XI. godine 1372. piše franjevcima u Bosni da obraćaju Vlahe koji stanuju pod šatorima i po pašnjacima („Wlachorum... quorum nonnulli in pascuis et tentoriis habitant...").¹⁶²

Većina tih doseljenih Vlaha, posebno u Hercegovini, bila je pravoslavne, "grčke vjere" po kojoj su

152 Bulat, Čajkanović 2007, str. 35, 52, 112.

153 MacBain 1989, str. 80.

154 „Usamljeni jelen je simbol pravedne duše, a čak i samog Isusa... Onda i pretstava lov na jelena, koju smo ubrojali u 'profane slike', može isto biti protumačena kao verski simbol. Motiv napadnutog jelena – 'cervo assalito' poznat je na starohrišćanskim spomenicima od VI. do IX. veka. Slika lova može da simboliše čovečju dušu (jelena) napadnutu od duha zla (konjanika) i gonjenu od grehova (lovačkih pasa)." (Solovjev 1956, str. 55–57.) A. Solovjev je, kao profesor u Ženevi, na isti način uvjeravao inozemnu znanstvenu javnost: "Die Hirschjagd, die auch ziemlich selten vorkommt, dürfte gleichfalls einen tieferen symbolischen Sinn haben. Der Hirsch kommt auch allein vor und ist bekanntlich ein frühchristliches Symbol der von ihren Sünden verfolgten Menschenseele." (Soloviev 1959, str. 188.) Pretpostavke A. Solovjeva opširnije je izložila i kritički komentirala Zrinka Štimac. (Štimac 2004, str. 96–117, 122–123.)

155 Wild 1970, str. 30–35.

156 Wenzel 1965, str. 397–398.

157 „Istok uvek označava život, zapad smrt... Istočna ili desna strana znače još i zdravlje, plodnost, rađanje muške dece, jagnjenje ovaca, blagostanje, slobodu, mir, sreću. Zapadna, leva strana znači bolest, jalovost, rađanje ženske dece, rađanje ovdova, nemaštinu, ropstvo, rat, nesreću." (Antonijević 1982, str. 104.)

158 Bešlagić 1971, str. 330.

159 Challet 1965, str. 25–30.

160 Važan je Lopašićev podatak da Vlahe, koji su se pojavili na početku XVI. st. oko dinarskih planina i kod izvora Une oko Unca, Srba i Glamoča, hvalje 1530. ban Ivan Karlović, Mikula Jurišić i građani bihački moleći generala Katzianera "da ih primi u kršćanstvo". Ti isti Vlasi naseleli su poslije u Žumberku. (Usp. Lopašić 1943, str. 17.)

161 Mirdita 2007, str. 260.

162 Vego 1957, str. 128.

6. Stećak Vladne Kustrazić. Cista Velika. Snimio Marijan Lozo.

nazivani i Grci,¹⁶³ ali njihovo kristijaniziranje bilo je površno.¹⁶⁴ *“Ne treba mnogo insistirati na religioznoj pripadnosti stočara. Na celom Balkanskom poluotoku stočari (Vlasi) obrazovali su se u zajednice u IX stoleću. Tada hrišćanska crkva još nije bila podeljena. No, ni mnogo kasnije, u drugoj polovini XV st. u Hercegovini nema sveštenika u katunima (staništima transhuman-skih, ne nomadskih, stočara), i tek kad su se obrazovala plemena ili skupine istoimenih katuna, sveštenik je bio član vrhuške plemenske organizacije i obično je pripadao mlađim članovima vladajuće porodice. Ako bi*

*pravoslavni Vlasi došli kao naseljenici u katolički kraj, preko noći su postajali katolici, jer nisu manje grupe imale svoje sveštenike za obrede. Načelno govoreći, pravoslavlje je primitivnom svetu bilo bliže od feudalnoga katoličanstva, i to naročito zato što je ortodoksija, da bi postala narodna konfesija, upila mnoge ranije običaje naroda, tako da se svet u toj veri lakše osećao, nego u strogoj dogmatici katoličanstva. Što se tiče poganstva, njegovo vreme, bar za istočno Zahumlje, je prošlo i pre 1300. godine. Stočari su zadržali dosta poganskih običaja, ali su oni ugrađeni u pravoslavlje.”*¹⁶⁵

163 “Karta (zemljopisnog rasprostiranja ovog termina, op. I. M.) ujedno pokazuje da su predanja o grčkom stanovništvu najbrojnija u onim dinarskim predjelima u kojima je, i prema istorijskim izvorima, bilo najgušće naseljeno vlaško stanovništvo: u Crnoj Gori, u Hercegovini, u slivu Ibra, u Starom Vlahu, sve do Drine i Romanije, a zatim i u drugim dinarskim krajevima, gdje su također utvrđeni znatni tragovi vlašskog elementa i vlaških migracija, sve do Istre i ostrva Krka.” (Kulišić 1967, str. 234–235. Usp. i Palavestra 1966, str. 5–54.) Naziv “grčka groblja” za nekropole stećaka bio je udomaćen i u XIX. stoljeću. “Das Popovo polje ist an Alterthümern ungemain reich. Bei jedem Dorfe ohne Ausnahme findet man alterthümliche Gräber, die im Volksmunde ‚griechische Gräber‘ (grčko groblje) genannt...” (Renner 1897, str. 368.) Isti naziv („grčko greblje“) spominje i Eduard Kählig (Kählig 1895, str. 19.) Ovaj naziv prvobitno se mogao odnositi na starosjeditelje kao nekadašnje pripadnike Bizantskog Carstva ili kao na vjernike pravoslavne vjere.

164 I u naroda na Zapadu, dugo poslije kristijaniziranja, preživljavale su mnoge “poganske” tradicije. Usp. Testini 1980, str. 140–149.

U jednoj dokumentaciji o imenima hercegovačkih Vlaha sredinom i u drugoj polovini XV. stoljeća navodi se 156 imena i “analiza pokazuje da su nesrpskohrvatska, romanska imena pravi izuzetak (Bil, Bol, Baleta, Bul)”, a posebno je značajno da od toga imamo samo 14 kršćanskih imena.¹⁶⁶

Slobodan Zečević zaključuje da je kult mrtvih i samrtni ritual kod vlaške etničke skupine u istočnoj Srbiji očuvao arhaične elemente, da je veoma razvijen tako da može biti jedan od putokaza za upoznavanje ranijih vjerovanja drugih etničkih skupina i da analiza pokazuje kako je ta tradicija do naših dana sačuvala mnoštvo nazora koji potječu iz pretkršćanske epohe.¹⁶⁷

165 B. Hrabak u pismu piscu iz Beograda od 19. siječnja 2009.

166 Hrabak 2003, str. 192.

167 Zečević 1982, str. 101–104. “Shema smrti i uskrsnuća u

Da Vlasi i drugi koji su podizali i ukrašavali stećke nisu bili u potpunosti kristijanizirani, potvrđuje i njihov običaj polaganja priloga uz pokojnike. U doba stećaka nastavljen je stari običaj ostavljanja priloga uz mrtvace, pa je tako “u rakama nađen znatan broj raznovrsnih predmeta od metala, tekstila, keramike i kože, a bilo je i novčića. Relativno dosta je nađeno naušnica od srebra, pozlaćenog srebra i od čistog zlata”.¹⁶⁸

Tonči Burić je analizirao pojavu grobnih priloga u grobovima pojedinih grobalja u razvijenom i kasnom srednjem vijeku na prostorima sjeverozapadnoga i središnjeg Balkana. “Samu pojavu boca i čaša u grobovima na grobljima koja nisu pripadala Vlasima, moguće je povezati s njihovim utjecajima na pojedine oblasti u vrijeme njihove ekspanzije na zapad (Putalj u splitskom distriktu) ili zbog blizine izvornih vlaških područja (donje Podunavlje)... Budući da starohrvatski poganski horizont ranoga srednjeg vijeka, kao ni druge slavenske, nije moguće dovesti u izravnu vezu s Vlasima i njihovim pogrebnim običajima, preostaje jedino povezati te vlaške rituale s kasnoantičkim obredom, posebice stoga jer su Vlasi izvorno romanofoni živalj koji se u svojoj ranijoj etnogenezi direktno naslanja na romanizirane populacije kasne antike u rimskim provincijama na Balkanu.”¹⁶⁹ Maja Petrinec posebno navodi nalaze objavljene u literaturi “da su u više slučajeva registrirane pogrebne gozbe (ptičje kosti, garež) kao dio tipičnoga

poganskog pogrebnog ritusa upravo na grobljima pod stećcima (Grborezi–Mramorje, Trilj–Borinovci), ali i nekim drugim kasnosrednjovjekovnim grobljima (Šopot kod Benkovca)”. Ove pojave, prema M. Petrinec, upućuju na mogući utjecaj novodoseljenih skupina Vlaha, koji se od XIII. stoljeća nadalje sve češće spominju u povijesnim vrelima, ali je polazište za rješenje ove problematike upravo autoričino upozorenje da je, primjerice, običaj “polaganja posuđa za piće u grobove, i to vrlo često upravo uz glavu pokojnika” posebno poznat i u antici.¹⁷⁰

Običaj polaganja priloga u starohrvatskim grobovima, ako je u Hrvata nastao na Balkanu, mogao je od njih prvotno biti preuzet od starosjeditelja koji su tako običavali u predantičko i antičko doba. Ti bi starosjeditelji mogli biti i oni koji su kasnije nazvani “hrvatski Vlasi”. Japodi, koji se pokapaju u kontinuitetu na istim mjestima od kasnog brončanog doba do dolaska Rimljana, a negdje i poslije rimske okupacije, pokraj “pokojnika prilagali (su) darove u hrani i piću”.¹⁷¹ Činjenica je da se prilozi pojavljuju i u starohrvatskim grobljima s poganskim načinom pokapanja. Tako su u grobovima (arheološki najvrjednijega starohrvatskog groblja) na Ždrijcu u Ninu vrlo brojni prilozi.¹⁷² “Starohrvatska groblja s poganskim načinom pokapanja otkrivena su na području zapadne Bosne u Grborezima kod Livna, u Rešetarici kod Livna i Rudićima kod Glamoča, a na tlu južne Hercegovine u Mogorjelu kod Čapljine.”¹⁷³ Polaganje priloga uz pokojnika zadržalo se u Bosni do kraja XIX. stoljeća i ono se ne može vezati samo uz Vlahe, niti samo uz njihov utjecaj. Adolf Strausz je u drugoj polovini XIX. stoljeća, obilazeći Bosnu, zaključio da su se u narodu zadržali stoljećima mnogi poganski običaji, a posebno uvjerenje da pokojni nastavlja živjeti tjelesno i poslije smrti i da mu zato nose hranu i piće na grob.¹⁷⁴

stočarskim dramskim misterijama ističe čoveka koji pobeđuje smrt i pretvara je u obred prelaska. Drugim rečima, uvek se umire, smrt je kao neka vrhovna inicijacija, kao početak nove duhovne egzistencije. Trajanje, smrt i obnavljanje (ponovno rađanje) uzimaju se kao tri trenutka jedne iste misterije, a celokupan duhovni napor arhaičnog čoveka sastoji se u tome da pokaže kako između ovih trenutaka ne sme postojati prekid... Tako veruju da im preci mogu sačuvati stoku od bolesti, a takođe i podariti im velike prinose i izobilje u stoci. I pored fizičke smrti, pokojnik fiktivno zadržava svu vlast i ulogu zaštitnika, pogotovo ako je bio domaćin i glava porodice... Antički sloj u pogrebnim običajima stočara je živ... Međutim, biblijska predstava o duši nije očigledno svojina stočara. Reč je o predstavama koje nose sasvim druge osobine, o duši kao materijalizovanoj kategoriji koja se različito manifestuje: u ‘disanju’, ‘krvi’, ‘senci’ i ‘životu’. Koreni ovih predstava, kao što je poznato, javljaju se u veoma ranim stadijumima razvoja religijske misli, daleko pre hrišćanske ideologije.” (Antonijević 1982, str. 68–69, 138–140.)

168 Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Nav. dj., str. 168. Bešlagić 2004, str. 168.

169 T. Burić, Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozi u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu. HA, sv./vol. 14., Pula, 2006., str. 225–237.) Usp. Tonči Burić, Sv. Juraj od Putalja. (Tonči Burić, Slobodan Čače, Ivo Fadić), MHAS, Split, 2001, str. 254–255.

170 Petrinec 2008, str. 263.

171 Olujić 2002, str. 64, 82.

172 Belošević 2007, str. 32.

173 Belošević 2007, str. 22. “U jednom grobu u Trilju kao prilog smo našli dio ljuske kokošjeg jajeta, a na poklopnicama drugog životinjske kosti kao preostatak posmrtnog gozbe nad grobom pokojnika. Slični nalazi evidentirani su i prilikom istraživanja groblja sa stećcima u Grborezima kod Livna.” (Milošević 1986–1987, str. 95–96.)

174 „Manchmal kann man geradezu heidnische Gebräuche beobachten, die sich in einer so dummen Art offenbaren und so wenig poetisch sind, dass man staunen muss, wie sich diese durch Jahrhunderte erhalten konnten. Sie glauben heili, dass der Verstorbene nach dem Tode weiterlebt, aber nicht blos bezüglich seiner Seele, sondern sowie im ersten Leben mit dem ursprünglichen Körper. Daher kommt es, dass die Familie ihren Todten lange

Branko Đaković navodi kao primjer knjigu Luke Ilića Oriovčanina *Narodni Slavonski običaji* (izdana u Zagrebu 1846.), u kojoj se spominje “običaj ‘sahranjivanja’ *duvankese, novca, jedaćeg pribora, ‘vekovite lampe’ i sl. uz umrloga*“.¹⁷⁵ U Bosni je preostao običaj (zabilježen 1908. godine) da kada netko umre, za žive nose na groblje jelo i piće, dok je u Hercegovini taj običaj ra-

nije nestao.¹⁷⁶ Katolički seljački puk u Bosni je još u XX. stoljeću vjerovao u “*ukazivanje pokojnika, prema kojima je uz strah povezano veliko poštovanje*“.¹⁷⁷

Kult predaka izražen je u patrijarhalnom društvu i označavao je vjeru živih u nastavljanje povezanosti s duhovima svojih pokojnika. Grobni prilozima trebaju olakšati putovanje umrlih u drugi svijet. Kršćanstvo je ovaj kult posvuda potiskivalo.¹⁷⁸

Zeit Speise und Trank auf's Grab stellt, wie wenn der Leichnam vom Neuen schmausen könnte. Die Zauberrei der Frauen ist bei den Griechisch – Orientalen am weitesten ausgebildet. Sie beginnt bei der Geburt und zeigt sich bei der Heirat, dem Gebären, bei Krankheit und jedem Familienereignisse, beim Tode und selbst nach dem Tode... Am Tage nach dem Begräbnisse tragen die Weiber dem Todten Speise und Trank hinaus und schütten es aufs Grab, damit der Todte genieße, denn sie sind heilig davon überzeugt, dass der Todte dasselbe Bedürfniss nach Speise habe, wie der Lebendige. An den Gedenktagen für die Todten, deren es mehrere im Jahre gibt, besuchen die Verwandten ebenfalls mit verschiedenen Speisen ihre Todten, zünden dort viele kleine Kerzen an, beten und singen. In zahlreichen Gegenden tragen sie mit Wasser und Wein gefüllte Gefässe zum Grabe und stellen sie mit dem Wunsche ‘Bog da prosti’ dem Todten zur Verfügung. Je mehr Getränke und Speisen sie in den Friedhof tragen, umso mehr glauben sie, der dem Todten gebührenden Liebe und Pietät Genüge gethan zu haben. All' dies sind noch Ueberreste des Heidenthums, welche der christliche Glaube bei ihnen nicht ganz ausrotten konnte. Sie passen sogar die christlichen Heiligen möglichst den heidnischen Gepflogenheiten an und sie versehen sie mit tausend Eigenschaften, welche die entsprechenden heidnischen Götter besaßen.“ (Strausz 1882, str. 261–263.)

175 „Prilozi iz straha (da se umrlog isplati, da se ne vrati i da se ne povampiri) u stanovitom smislu obuhvaćaju dio vjerovanja, a time i razloge postojanja običaja davanja priloga iako ne zaokružuju konačnu tipologiju i sistematizaciju... S druge strane davanje priloga je motivirano vjerovanjem u drugi život (‘na onome svijetu’, ‘na nebu’, katkad ‘da ima u zagrobnom životu’) koji kako vidimo nije uvijek točno određen niti lociran... Gorski Kotar i republička granica Hrvatske i Slovenije gotovo su nepremostive prepreke u daljem širenju običaja davanja priloga tako da je iza te granice znatno reduciran i transformiran... Prilozi kao što su hrana, novac, osobni predmeti i sl., a koje smatramo starijima, potvrđuju ovaj običaj kao vrlo izražen u Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji, istočnoj Srbiji, zatim u Šumadiji pa Crnoj Gori, istočnoj Hercegovini, Dalmatinskoj Zagori, Lici, Kordunu, Baniji, Žumberku, Pokuplju, te u Posavini, dijelovima Podravine i Slavonije. U Bosni su uočljive veće, relativno izolirane zone izuzimajući kontinuitet na potezu jugozapadna–sjeverozapadna Bosna.“ (Đaković 1989, str. 136–158.)

176 Buconjić 1908, str. 117.

177 Ivandić 1963, str. 87.

178 Kaser 1992, str. 272–273.

SKRAĆENICE

AHID	Anali Historijskog instituta u Dubrovniku
AMZ	Arheološki muzej u Zadru
AN	Akademija nauka
ANUBiH	Akademija nauka Bosne i Hercegovine
BI	Balkanološki institut
CANU	Crnogorska akademija nauka i umjetnosti
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja
EI SANU	Etnografski institut SANU
FFS	Filozofski fakultet u Skopju
GID BiH	Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine
GVIS	Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Sarajevu
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu
GZZZSK	Godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti Bosne i Hercegovine
HA	Histria Antiqua
HAZU	Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti
HI	Historijski institut
HIP	Hrvatski institut za povijest
HPI	Hrvatski povijesni institut
HPIR	Hrvatski povijesni institut u Rimu
HR	Hrvatska revija
HSN	Hrvatska sveučilišna naklada
IDZ IP	Institut društvenih znanosti Ivo Pilar
IEF	Institut za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu
IPU	Institut za povijest umjetnosti.
JAZU	Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti
KS	Kršćanska sadašnjost.
MANU	Makedonska akademija na naukite i umetnostite
MH	Matica hrvatska
MHAS	Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
ND BiH	Naučno društvo Bosne i Hercegovine
NS	nova serija
NZ MH	Nakladni zavod Matice hrvatske
PPUD	Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji
RZZSK	Regionalni Zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu
SANU	Srpska akademija nauka i umjetnosti
SKA	Srpska kraljevska akademija
SKZ	Srpska književna zadruga
SN	Sveučilišna naklada
SHP	Starohrvatska prosvjeta
SSSR	Savez sovjetskih socijalističkih republika
ZHPFF	Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
ZM	Zemaljski muzej
ZZSK	Zavod za zaštitu spomenika kulture
ZZSK BiH	Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegov

LITERATURA

Antonijević 1982

D. Antonijević, *Obredi i običaji balkanskih stočara*. Beograd: SANU, 1982., 194, 22 str. s tablama. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut; knj. 16).

Arheološki leksikon 1988

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, 1988. T. 1: 242, 23 str. ; T 2: *Arheološka nalazišta regija 1–13*. 206, 14 ; T. 3: *Arheološka nalazišta regija 14–25*. 388 str.

Badurina 1979

A. Badurina, (uredio). *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*. Zagreb: Liber: Kršćanska sadašnjost : Institut za povijest umjetnosti, 1979. 621 str.

Bandić 1991

D. Bandić, *Narodna religija Srba u 100 pojmova*. Beograd: Nolit, 1991. 366 str.

Beissel 1901

S. Beissel, *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes*. Zeitschrift für christliche Kunst, 14 (1901), 9, 275–286

Beissel 1902

S. Beissel, *Zur Geschichte der Thiersymbolik in der Kunst des Abendlandes*. Zeitschrift für christliche Kunst, 15 (1902), 2, 51–62

Belošević 2007

J. Belošević, *Starohrvatsko groblje na Ždrijcu u Ninu*. Zadar: Arheološki muzej, 2007. 606 str.

Benac 1950

A. Benac, *Radimlja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1950. 47 str., XL tabli.

Benac 1951

A. Benac, *Olovo*. Beograd: Savezni institut za zaštitu spomenika kulture, 1951. 77 str., XL tabli + plan VI. (Srednjovekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine ; sv. 2)

Benac 1982

A. Benac, *Jedan istorijski pogled na izučavanje stećaka*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja* : materijali od simpozijumot. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.], 1982, 195–206

Benac 1989

A. Benac, *O problematici srednjovekovnih nadgrobni spomenika*. Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine. Arheologija (Sarajevo), n. s., tom 44 (1989), 201–208

Bešlagić 1962

Š. Bešlagić, *Kalinovik*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1962. 108 str.

Bešlagić 1966

Š. Bešlagić, *Popovo*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine, 1966. 170 str. (Srednjovekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine; sv. 8).

Bešlagić 1967

Š. Bešlagić, *Stećci Centralne Bosne*. Sarajevo: Zavod za zaštitu spomenika kulture, 1967. 115 str.

Bešlagić 1971

Š. Bešlagić, *Stećci i njihova umjetnost*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika, 1971. 158 str.

Bešlagić 1982

Š. Bešlagić, *Stećci – kultura i umjetnost*. Sarajevo: “Veselin Masleša“, 1982. 638 str.

Bešlagić 2004

Š. Bešlagić, *Leksikon stećaka*. Sarajevo: Svjetlost, 2004. 304 str.

Biedermann 1989

H. Biedermann, *Knaurs Lexikon der Symbole*. München: Droemer Knaur, 1989. 591 str.

Bošković 1965

Đ. Bošković, *O poreklu kompozicije sa predstavom lova na jelene u Lipcima*. Starine Crne Gore (Cetinje), 3/4 (1965), 13–21

Buconjić 1908

N. Buconjić, *Život i običaji Hrvata katoličke vjere u Bosni Hercegovini*. Sarajevo: Daniel A. Kajon, 1908. 125 str.

Bulat, Čajkanović 2007

P. Bulat, V. Čajkanović, *Mitološki rečnik*. Beograd: Srpska književna zadruga, 2007. 165 str.

Burić, Čače, Fadić 2001

T. Burić, S. Čače, I. Fadić, *Sv. Juraj od Putalja*. Split: Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, 2001. 323 str., [7] str. s tablama.

Burić 2006

T. Burić, *Boce, čaše i vrčevi kao grobni prilozu u kasnom srednjem vijeku na sjeverozapadnom i središnjem Balkanu*. *Historia antiqua* (Pula), 14 (2006), 225–237

Buzov 1991

M. Buzov, *Prikaz jelena na ranokršćanskim mozaicima prema srednjovekovnoj umjetnosti*. Starohrvatska prosvjeta (Split), ser. III, 21 (1991), 55–86

Buzov 1992

S. Buzov, *Vlaško pitanje i osmanlijski izvori*. Povijesni prilozi – Hrvatski institut za povijest (Zagreb), 11(1992), 39–60

Cermanović–Kuzmanović, Srejšović 1996

A. Cermanović–Kuzmanović, D. Srejšović, *Leksikon religija i mitova drevne Evrope*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Savremena administracija, 1996. XLII, 610 str.

Challet 1965

J. Challet, *Bogumili i simbolika stećaka*. Naše starine : godišnjak Zavoda za zaštitu spomenika kulture S. R. Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 10 (1965), 19–38.

Chavrak 1954

Z. Chavrak, *Lovne scene kamenih spomenika srednjeg vijeka Jugoslavije*. Zagreb: Lovačka knjiga, 1954. 37 str.

Comsa 1986

M. Comsa, *Romanen–Walachen–Rumänen*. U: *Welt der Slawen* / hrsg. von Joachim Herrmann. München: Verlag C. H. Beck, 1986, 128–142

Czarnecki 2003

T. Czarnecki, *Gotisches im Wortschatz des Polnischen*. *Studia Germanica Gedanensia* (Gdańsk), 11 (2003), 5–25

Čebotarev 1995

A. Čebotarev, *Ante Milošević, Stećci i Vlasi*. (Recenzija). *Povijesni prilozi – Hrvatski institut za povijest* (Zagreb), 14 (1995), 321–324

Ćorović 1956

V. Ćorović, *Prilog proučavanju načina sahranjivanja i podizanja nadgrobničkih spomenika u našim krajevima u srednjem vijeku*. Naše starine : godišnjak Zemaljskog zavoda za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti NR Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 3(1956), 127–147

Ćurčić 1937

V. Ćurčić, *Lov sa sokolom u Bosni i Hercegovini*. Napredak : hrvatski narodni kalendar (Sarajevo), 1937(1936), 81–100

Diplomatički zbornik 1967

Diplomatički zbornik kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije (Codex diplomaticus Regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae). Sv. 1: *Listine godina 743–1100* / uredio Marko Kostrenčić. Zagreb: JAZU, 1967. 285 str.

Dopuđa 1964

J. Dopuđa, *Narodne igre u vezi sa smrću* : (Primjeri iz Bosne i Hercegovine). U: Rad XI. kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom 1964. Zagreb, 1966, 360–374.

Dragojlović 1987

D. Dragojlović, *Krstjani i jevrejska crkva bosanska*. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Balkanološki institut, 1987. 281 str. (Posebna izdanja / SANU, Balkanološki institut ; 30).

Dragojlović 2008

D. Dragojlović, *Paganizam i hrišćanstvo u Srba*. Beograd: Službeni glasnik, 2008. 418 str.

Draškić 1970

M. Draškić, *Narodna kultura uže Srbije u svetlosti etničkog mešanja poromanizovanog (vlaškog) i slovenskog stanovništva*. U: Radovi XI. savjetovanja etnologa Jugoslavije. Zenica: Muzej grada Zenice, 1970, 87–104

Džaja 1970

M. Džaja, *Sa Kupreške visoravni*. Otinovci – Kupres, 1970. 547 str.

Đaković 1989

B. Đaković, *Prilozi u grob*. *Studia ethnologica* (Zagreb), 1(1989), 136–158

Evers 1991

D. Evers, *Felsbilder – Botschaften der Vorzeit*. Leipzig; Jena; Berlin: Urania–Verl., 1991. 200 str.

Ferjančić 1959

B. Ferjančić, (obradio). *Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*. Tom 2. Beograd: Naučno delo, 1959. XII, 98 str. (Posebna izdanja / Srpska akademija nauka; knj. 323. Vizantološki institut; knj. 7).

Filipović 1986

M. S. Filipović, *Trački konjanik*. Beograd: Prosveta, 1986. 353 str.

Gavela 1977

B. Gavela, *Iz dubine vekova*. Zagreb: Tehnička knjiga, 1977. 328 str.

Gavela 1978

B. Gavela, *Predanja i znanja o starom Balkanu*. Beograd: Nolit, 1978. 225 str.

Giadrini 1986–1987

F. Giadrini, *Morlacchi e "morlacchismo"*. (Tesi di laurea. Università degli studi di Padova, Facoltà di lettere e filosofia). Padova, 1986/1987. 125 str.

Gura 2005

A. Gura, *Simbolika životinja u slovenskoj narodnoj tradiciji*. Beograd: Brimo : Logos : Aleksandrija, 2005. 645 str.

Hadžijahić, H. H. S. 1979

M. Hadžijahić, H. H. S., *Pećina u Brateljevićima kod Kladnja kao kulturno mjesto*. Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva (Sarajevo), 42 (1979), 5, 473–490

Hrabak 1953

B. Hrabak, *Prilog datovanju hercegovačkih stećaka*. Glasnik Zemaljskog muzeja (Sarajevo), n. s., 8 (1953), 29–39

Hrabak 1983

B. Hrabak, *Diskusija. Simpozijum Vlasi u XV i XVI vijeku (Sarajevo, 13–16. XI 1973.)*. Radovi – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Odjeljenje društvenih nauka (Sarajevo), knj. 73(22) (1983), 149–152

Hrabak 1988

B. Hrabak, *Vlaška i uskočka kretanja u severnoj Dalmaciji u XVI stoleću*. U: *Benkovački kraj kroz vjekove*. 2. Zadar: Narodni list, 1988, 107–258

Hrabak 2003

B. Hrabak, *Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine*. Knj. 1. Beograd: Vl. naklada, 2003. 417 str. ; Knj. 2. Beograd: Arhivar, 2003. 403 str.

Istrojia Crne Gore 1967

Istorija Crne Gore. Knj. 1: *Od najstarijih vremena do kraja XII vijeka* / autori Zarije Bešić, Draga Garašanin, Milutin Garašanin, Jovan Kovačević. Titograd: Redakcija za istoriju Crne Gore, 1967. XIII, 508 str.

Ivandić 1963

Lj. A. Ivandić, *Pučko praznovjerje kod Hrvata katolika u Bosni*. Madrid; Buenos Aires: Hrvatski nakladni zavod Dmovina, 1963. 119 str.

Janković 1998

Đ. Janković, *Srpske gromile*. Beograd: Sveslovenski savez : Književna reč, 1998. 174 str.

Jireček 1959

K. Jireček, *Vlasi i Mavrovlasi u dubrovačkim spomenicima*. U: *Zbornik Konstantina Jirečeka*. I. Beograd: Naučno delo, 1959., 193–204

Kaer 1898

P.Kaer, *O stećcima*. Starohrvatska prosvjeta (Knin), 4 (1898), 3–4, 135–139

Kählig 1895

E. von Kählig, *Über die Bogumilengräber in Bosnien und der Hercegovina*. Graz: Leykam, 1895. 24 str. P.o.: Deutsche Rundschau für Geographie und Statistik ; 17 (1895), 6/7.

Kaser 1992

K. Kaser, *Hirten, Kämpfer, Stammeshelden : Ursprünge und Gegenwart des balkanischen Patriarchats*. Wien; Köln ; Weimar : Böhlau, 1992. 462 str.

Klaić 1972

N. Klaić *Izvori za hrvatsku povijest do 1526. godine*. Zagreb: Školska knjiga, 1972. XII, 386 str.

Koroljuk 1979

V. D. Koroljuk, *Termin "Vološkaja zemlja" v ranesrednevekovnih pismenih istočnikah*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, Nauka, 1979, 5–17

Kulišić 1967

Š. Kulišić, *Neki etnički problemi u predanjima o starom stanovništvu dinarske oblasti*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 5(3) (1967), 233–241

Kulišić, Petrović, Pantelić 1998

Kulišić, Petrović, Pantelić, *Srpski mitološki rečnik*. 2. dopunjeno izd. Beograd: Etnografski Institut SANU : Interpret, 1998. Str. XX, 485.

Kulturna istorija Bosne i Hercegovine 1984

Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod Osmansku vlast / Alojz Benac et al. 2. izd. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1984. 588 str.

Kuripešić 2001

B. Kuripešić, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju, Bugarsku i Rumeliju 1530*. Beograd: Čigoja štampa, 2001. 62. str.

Lexikon der christlichen Antike 1999

Lexikon der christlichen Antike / hrsg. von Johannes B. Bauer und Manfred Hutter unter Mitarb. von Anneliese Felber. Stuttgart: Kröner, 1999. XXXI, 387 str.

Lindner 1940

K. Lindner, *Die Jagd im frühen Mittelalter*. Berlin: Walter Gruyter, 1940. IX, 477

Litavrin 2001

G. G. Litavrin, *Vlahi vizantijskih istočnikov X–XIII vv*. U: Litavrin, G. G. *Vizantija i slavjane*. Sankt–Peterburg: Aleteja, 2001. 607 str.

Lopašić 1894

R. Lopašić, *Hrvatski urbari*. I. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1894. VIII, 484 str. (Monumenta historico–iuridica Slavorum Meridionalium; vol. 5).

Lopašić 1943

R. Lopašić, *Bihać i Bihačka krajina*. Zagreb: Matica hrvatska, 1943. 292 str.

Lovrenović 2008

D. Lovrenović, *Topografija stećaka u BiH. Groblja stećaka – "gradovi mrtvih"*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe) (Koautori: Ivan Alduk–Lidija Fekeža Martinović–Maja Petrinec–Marinko Tomasović.). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, 140–195

Lozo 1985

M. Lozo, *Dva stećka iz Ciste*. Imotska krajina (Imotski), 16 (1985), br. 342/343 (od 1.4.), str. 8.

Lucić 1979

I. Lucić, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*. Sv. 2. Split: Čakavski sabor, 1979, 723–1220

MacBain 1989

A. MacBain, *Keltska mitologija i religija*. Beograd: Zajednica književnih klubova Srbije, 1989. 144 str.

Maletić 2002

A. Maletić *Povijest plesa starih civilizacija*. Zagreb: MH, 2002. 276 str.

Mandić 1963

D. Mandić, *Postanak Vlaha: nova povjesna istraživanja*. U: *Rasprave i prilozi iz stare hrvatske povijesti / Dominik Mandić*. Rim: Hrvatski povijesni institut, 1963, 515–575

Mandić 1966

D. Mandić, *Vlaška teza o B.–H. stećcima*. Hrvatska revija, 16 (1966), sv. 2/4(62/64), 237–246

Marjanović, Primorac, Hadžiselimović 2008

D. Marjanović, D. Primorac, R. Hadžiselimović, *Naseljavanje Bosne i Hercegovine*. U: Mužić, Ivan. *Vjera Crkve bosanske*. Split: Muzej HAS–a, 2008, 105–119

Matković 1881

P. Matković, *Putovanja po Balkanskom poluotoku XVI. vieka*. Rad JAZU (Zagreb), 56 (1881), 141–232

Michel 1979

P. Michel, *Tiere als Symbol und Ornament. Möglichkeiten und Grenzen der ikonographischen Deutung, gezeigt am Beispiel des Zürcher Großmünsterkreuzgangs*. Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag, 1979. 173 str.+VII tabli.

Mikić 1978

Ž. Mikić, *Dinarski antropološki tip sa srednjovekovne nekropole Raška Gora – Stećci kod Mostara*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 17(15) (1978), 223–280 + X

Mikić 1985

Ž. Mikić, *Prilog antropološkoj strukturi skeleta iz nekropola sa stećcima u Jugoslaviji*. Godišnjak – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 23(21) (1985), 55–68 + 4

Miletić 1982

N. Miletić, *Stećci – arheološki i likovni aspekt*. U: *Bogomilstvoto na Balkanot vo svetlinata na najnovite istraživanja : materijali od simpozijumot. Skopje: Makedonska akademija na naukite i umetnostite [etc.]*, 1982, 233–240

Miletić 1988

N. Miletić, *Stećak*. U: *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*. T. 1. Sarajevo: Zemaljski muzej BiH, 1988. Str. 167.

Milićević Bradač 2002

M. Milićević Bradač, *Of deer, antlers, and shamans*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, 7–41

Milošević 1986–1987

A. Milošević, *Prežitak poganskog obreda sahranivanja na stećcima*. Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji (Split), 26 (1986/1987), 91–97

Milošević 1991

A. Milošević, *Stećci i Vlasi : stećci i vlaške migracije 14. i 15. stoljeća u Dalmaciji i jugozapadnoj Bosni*. Split : Regionalni zavod za zaštitu spomenika kulture u Splitu, 1991. 63 str.

Milošević 2004

A. Milošević, *Stećci – chi li fece e quando?* Hortus artium medievalium, 10 (2004), 187–202

Milošević 2005

A. Milošević, *Jesu li prilozi u grobovima ranog srednjeg vijeka u Dalmaciji posljedica poganskog obreda sahranivanja?* Histria antiqua (Pula), 13 (2005), 457–460

Milošević 2008

A. Milošević, *Križevi na obloznicama ranosrednjovjekovnih grobova u okolini Sinja*. Dubrovnik: Omega engineering ; Split: Filozofski fakultet, Centar Studia mediteranea, 2008. 104 str.

Mirdita 2004

Z. Mirdita, *Vlasi u historiografiji*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, 2004. 562 str.

Mirdita 2007

Z. Mirdita, *Vlasi, polinomičan narod*. U: *Povijesni prilozi* (Zagreb), 26 (2007), 33, 249–269

Mittelalterliche Grabmäler 1967

Mittelalterliche Grabmäler aus Bosnien : Ausstellung des Landesmuseums von Bosnien und der Herzegowina in Sarajewo vom 1. Sept. bis 5. Nov. 1967 im Römisch–Germanischen Zentralmuseum Mainz / mit Beitr. von Nada Miletić (Text) u. Olaf Höckmann (Bibliographie). (Katalog izložbe). Mainz: Verl. des Römisch–Germanischen Zentralmuseums; Bonn: Habelt in Komm, 1967. VIII, 39 str., 8 tabli.

Molsdorf 1984

W. Molsdorf, *Christliche Symbolik der mittelalterlichen Kunst*. 2. dopunjeno izd. Graz: Akademische Druck–u. Verlagsanstalt, 1984. XV, 294 str. + XI tabli.

Mužić 2002

I. Mužić, (priredio). *Hrvatska kronika : 547–1089*. 5. izd. Split: Marjan tisak, 2002. 260 str.

Mužić 2005

I. Mužić, *Zef Mirdita, Vlasi u historiografiji*. Slobodna Dalmacija, br. od 22 1. 2005, 22–23

Naumov 1979

E. P. Naumov, *K voprosu o značeniji termina "Vlahija" v hronike tak nazivaemogo Ansberta*. U: *Etničeskaja istoria vostočnih Romancev*. Moskva: Akademija nauka SSSR, 1979, 191–203

Nikolić 1959

D. Nikolić, *Konj u verovanjima našeg naroda*. Živa antika (Skopje), 9 (1959), 271–283

Novak 2007

M. Novak, *Tragovi hrvatske mitologije*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2007. 361 str.

Olujić 2002

B. Olujić, *Japodski svijet mrtvih*. U: *Znakovi i riječi*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002, 63–83

Ostojić 1974

I. Ostojić, *Vlasi u Hrvatskoj*. Krapina: VI. naklada, 1974. 204 str.

Ostojić 1980

I. Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja*. I: *Antroponimi*. Krapina: VI. naklada, 1980. 197 str.

Ostojić 1982

I. Ostojić, *Prilog onomastici šibenskog kraja II. Zemljopisna imena i dopune prvom dijelu*. Krapina: VI. naklada, 1982. 94 str.

Palavestra 1965–1966

V. Palavestra, *Narodna predanja o starom stanovništvu u dinarskim krajevima*. Glasnik zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Etnologija, n. s. 20/21 (1965/1966), 5–86

Petricioli 1975

I. Petricioli, *Reljef konjanika iz Pridrage*. Diadora (Zadar), 8 (1975), 111–117

Petricioli 2005

I. Petricioli, *Umjetnička baština Zadra*. Zagreb: Matica hrvatska, 2005. 322 str.

Petričević 1995

I. Petričević, *Prilog poznavanju stećaka zapadnog dijela Imotske krajine*. Imotski zbornik (Imotski), 3 (1995), 135–168

Petričević 1999

I. Petričević, *Iz lovrečke prošlosti*. U: *Lovrečki libar*. Zagreb: Društvo Lovrečana u Zagrebu, 1999, 12–35

Petrinec 2008

M. Petrinec, *Nalazi u grobovima ispod stećaka*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, 246–263

Pilar 2007

I. Pilar, *O dualizmu u vjeri starih Slovjena i o njegovu podrijetlu i značenju*. *Pilar* (Zagreb), 2 (2007), 1(3), 91–151

Praistorija jugoslavenskih zemalja 1987

Praistorija jugoslavenskih zemalja. Sv. 5: *Željezno doba* / glavni urednik Alojz Benac. Sarajevo: Svjetlost : Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1987. 1006 str.+LXXXVIII tabli.

Prijatelj 1954

K. Prijatelj, *Skulpture s ljudskim likom iz starohrvatskog doba*. Starohrvatska prosvjeta (Zagreb), III. serija, sv. 3 (1954), 65–91

Purgarić–Kužić 1995

B. Purgarić–Kužić, *Dosadašnja istraživanja o stećcima*. Radovi – Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Zavod za hrvatsku povijest, 28(1995), 242–253

Raunig 2004

B. Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2004. 301 str.

Renner 1897

H. Renner, *Durch Bosnien und die Hercegovina kreuz und quer*. 2. Aufl. Berlin: Dietrich Reimer, 1897. XVI, 567 str.

Rungg 1963

J. Rungg, *Ortsnamen der Goten, Römer, Franken in Rätien, Noricum, besonders Tirol*. Innsbruck: Universitätsverlag Wagner, 1963. 207 str.

Sachs, Badstübner, Neumann 1983

H. Sachs, E. Badstübner, H. Neumann, *Erklärendes Wörterbuch zur christlichen Kunst*. Hanau: Dausien, [1983]. 384 str.

Schmidt, Schmidt 1982

H. Schmidt, M. Schmidt, *Die vergessene Bildersprache christlicher Kunst*. München: Beck, 1982. 337 str.

Seel 1983

O. Seel, *Der Physiologus*. Zürich ; München: Artemis, 1983. 103 str.

Sergejevsk 1965

D. Sergejevski, *Iz problematike ilirske umjetnosti*. Godišnjak – Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja (Sarajevo), knj. 3(1) (1965), 119–143

Servier 1973

J. Servier, *Luomo e l'invisibile*. Milano: Rusconi, 1973. 497 str.

Skok 1927

P. Skok, *Kako bizantinski pisci pišu lična i mjesna slovenska imena*. Starohrvatska prosvjeta, n. s., sv. 1 (1927), br. 1–2, 60–76

Skok 1934

P. Skok, *Dolazak Slovena na Mediteran*. Split, 1934. 141 str.

Solovjev 1946

A. Solovjev, *Simbolika srednjovekovnih grobnih spomenika u Bosni i Hercegovini*. Godišnjak istoriskog društva Bosne i Hercegovine (Sarajevo), 8 (1956), 5–67

Soloviev 1959

A. Soloviev, *Bogomilentum und Bogomilengräber in den süd-slawischen Ländern*. U: *Völker und Kulturen Südosteuropas*. München: Südosteuropa-Verl.-Ges., 1959, 173–198

Sparavalo 1979

Lj. Sparavalo, *Srednjovjekovna groblja, crkvine i crkve na području Šume trebinjske*. Tribunia (Trebinje), 5 (1979), 53–137

Srejović 1955

D. Srejović, *Jelen u našim narodnim običajima*. Glasnik Etnografskog Muzeja u Beogradu, 18 (1955), 231–237

Stipčević 1974

A. Stipčević, *Iliri*. Zagreb: Školska knjiga, 1974. 246 str.

Stipčević 1981

A. Stipčević, *Kulni simboli kod Ilira*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 1981. 204 str., XXXVI tabli.

Strausz 1884

A. Strausz, *Bosnien : Land und Leute : historisch-ethnographisch-geographische Schilderung*. Bd. 1. Wien: Gerold, 1882. XII, 340 str. ; Bd. 2. Wien: Gerold, 1884. IX, 328 str.

Škobalj 1970

A. Škobalj, *Obredne gomile*. Sveti Križ na Čiovu, 1970. VIII, 683 str.

Štimac 2004

Z. Štimac, *Die bosnische Kirche : Versuch eines religionswissenschaftlichen Zugangs*. Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004. 139 str.

Testini 1980

P. Testini, *Archeologia cristiana*. Bari: Edipuglia, 1980. 840 str.

Testini 1985

P. Testini, *Il simbolismo degli animali nell' arte figurativa paleocristiana*. U: *L' uomo di fronte al mondo animale nell'alto Medioevo / Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*. Spoleto: presso la sede del Centro, 1985. Str. 1107–1168 + XLIV table.

Tomasović 2008

M. Tomasović, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici makarsko-neretvanskog područja*. U: *Stećci*. (Katalog izložbe). Zagreb: Galerija Klovićevi dvori, 2008, 120–129

Toynbee 1973

J. Toynbee, *Tierwelt der Antike*. Mainz am Rhein: Verlag Philipp von Zabern, 1973. XV, 489 str.

Truhelka 1914

Ć. Truhelka, *Kulturne prilike Bosne i Hercegovine u prehistoričko doba : vođa kroz prehistoričku zbirku Bos.–Herc. zemaljskog muzeja*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1914. 167 str. + [9] listova s tablama.

Truhelka 1941

Ć. Truhelka, *Studije o podrijetlu*. Zagreb: Matica hrvatska, 1941. 136 str.

Urech 1985

E. Urech, *Lexikon christlicher Symbole*. Konstanz: Christliche Verlagsanstalt, 1985. 256 str.

Vego 1954

M. Vego, *Ljubuški*. Sarajevo: Zemaljski muzej, 1954. 49 str.+XLIV table.

Vego 1957

M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*. Sarajevo: Svjetlost, 1957. 184 str.

Vego 1974

M. Vego, *Pred-slovenski epitafi u svjetlu srednjovjekovnih nadgrobnih natpisa u Bosni i Hercegovini*. Pregled (Sarajevo), 64 (1974), 4, 409–412

Vukčević 1981

N. Vukčević, *Etimologija pojma "Vlah" i njegova razna značenja*. U: *Predmet i metod izučavanja patrijarhalnih zajednica u Jugoslaviji*. Titograd: CANU, 1981, 315–342

Wenzel 1962

M. Wenzel, *Bosnian and Herzegovinian tombstones – who made them and why*. Süddost-Forschungen (München), 1 (1962), 103–143

Wenzel 1965

M. Wenzel, *Ukrasni motivi na stećcima*. Sarajevo: "Veselin Masleša", 1965. 459 str.

Wenzel 1999

M. Wenzel, *Bosanski stil na stećcima i metalu*. Sarajevo: Sarajevo-Publishing, 1999. 312 str.

Wenzel, Kojić 1980

M. Wenzel, Lj. Kojić, *Osvrt na tri inostrane knjige o stećcima. Austro-Ugarska i nauka o "bogumilskim" stećcima*. Starinar (Beograd), n.s., knj. 31 (1980), 203–212

Wild 1970

G. Wild, *Bogumilen und katharer in ihrer Symbolik*. Teil I. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1970. XIII, 236 str. + 31 tabla.

Zečević 1964

S. Zečević, *Ljeljenovo kolo*. Narodno stvaralaštvo – Folklor (Beograd), 9/10 (1964), 702–710

Zečević 1966

S. Zečević, *Igre našeg posmrtnog rituala*. U: *Rad XI-og kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom, 1964*. Zagreb, 1966, 376–383

Zečević 1982

S. Zečević, *Kult mrtvih kod Srba*. Beograd: "Vuk Karadžić": Etnografski muzej, 1982. 125 str.

Walachen und die altbalkanische vorchristliche Symbolik des Rehs auf Grabsäulen

Schlüsselwörter: *Bošnjani, Bosna, Alteingesessene, Reh, Walachen, Walachen bei den Kroaten, Maurowalachen, Romani, Grabsäulen, Kreis, Jagd*

348 |

IN DER GESCHICHTSSCHREIBUNG wird hervorgehoben, dass die Herkunft der Walachen bis heute nicht geklärt ist, da weder die Geschichte noch die Ethnographie und auch die Linguistik keine einheitliche Erklärung für diese Frage gaben. Nicht-walachische Zeugnisse bestätigen, dass die Bezeichnung Walache von Anfang an zur Unterscheidung von Nicht-Slawe, Nicht-Germane u.ä. diente und nicht als Ethnonym zu gebrauchen war. Walachen bezeichneten sich auch mit dem Namen *Romani-Romeji*, und dies vermutlich als einstmalige Angehörige des Oströmischen Reiches. Deutlich romanisiert war nur ein Teil der Nomaden, die sich Walachen nannten, und zwar jener, der aus dem alten Dakien (lat. Dacia) stammte. Ab dem XIII. und XIV. Jahrhundert fangen auch die balkanischen Hirten an, sich Walachen zu nennen. Alle Angehörigen des anthropologischen Typs aus dem Dinara-Gebirge, die unter Grabsäulen bestattet wurden, sind auf dem Balkan autochthon, doch weisen sie untereinander starke Unterschiede auf. Die alteingesessenen Walachen, die aus Thessalien, Epirien und Mazedonien im XIII. Jahrhundert und später beispielsweise in das Territorium der Herzegowina zogen, können nicht mit den alteingesessenen Walachen identifiziert werden, die schon seit der Antike in Bosnien anwesend sind. Die Welten der autochthonen Bevölkerung auf dem Balkan, bekannt als Illyrer und Thraker, waren in anthropogenetischem und kulturellem (geistlichen) Sinne unterschiedlich, auch wenn sie dem gleichen anthropologischen Typen angehören würden. Demzufolge können ihre Nachkommen nicht in jedem geschichtlichen Zeitabschnitt gleichgestellt werden. Die Ergebnisse der anthropogenen Analyse der Walachen, für die Proben in Albanien, Mazedonien und Rumänien genommen wurden, zeigen, dass innerhalb der Gruppe der Walachen große genetische Unterschiede existieren.

Aufgrund der Angaben, dass einige walachische Familien, beispielsweise in der Herzegowina, monolithische Steinblöcke als Grabdenkmäler errichteten und dekorierten, kann nicht der Schluss gezogen werden, dass Grabsäulen und deren Verzierungen

von den zugezogenen Walachen herkommen. In den Nekropolen in den Wäldern von Trebinje (in der Herzegowina) wurde festgestellt, dass unter den Grabsäulen Christen unterschiedlicher Konfessionen bestattet lagen, aber auch, dass nicht alle Walachen bestattet wurden. Es bestehen keine Zeugnisse, die bestätigen, dass diese Walachen in ihren ursprünglichen Lebensräumen, aus denen sie fortzogen, Grabsäulen noch Verzierungen wie auf den Grabsäulen kannten. Die Möglichkeit ist nicht auszuschließen, dass die zugezogenen Walachen im bosnisch-herzegowinischen, aber auch im kroatischen Raum Grabplatten fanden und, als sie wirtschaftlich stärker wurden, die Errichtung von Grabsäulen und ihre Auszierung fortsetzten, möglicherweise mit eigener Grabessymbolik (besonders mit Jagdszenen, Kreisen, Rehen, Pferden und menschlichen Gestalten mit hoch erhobenen Armen). Die Kontinuität solcher Grabdenkmäler und ihrer Symbolik in bosnisch-kroatischen Gebieten könnte möglicherweise in der Weise beibehalten werden, dass den steinernen Grabsäulen aus dem späten Mittelalter Jahrhunderte vorher bereits Grabdenkmäler aus Holz vorausgingen.

Die kultbezogene Bedeutung des Rehs auf dem Balkan ist durch zahlreiche Darstellungen aus der Vorzeit und Antike belegt. Im nicht-christlichen Verständnis von Gut und Böse koexistieren sie im Mikro- und Makrokosmos, wie auch ersichtlich ist aus den Darstellungen von Rehjagden in vorzeitlichen Höhlen bis hin zu den Bestattungssymbolen auf Grabsäulen. Die Ausbreitung des Christentums brachte fast keine bedeutenderen Änderungen in diesen alten Kult. Das Reh ist von allen Tierbildnissen auf Grabsäulen am häufigsten vertreten. Im Sinne seiner Unzerstörbarkeit, bzw. seiner Ausdauer sind jene Szenen bezeichnend, in denen der Jäger auf dem Pferd mit einer Lanze auf ein Reh zielt und gleiches in keinerlei Weise zeigt, dass es tödlich verletzt ist. All diese Darstellungen von Rehen auf Grabsäulen sind an die vorchristliche Auffassung des Todes gebunden. Es ist bekannt, dass die Westseite, wo sich das Reh auf den Grabsäulen befindet, die Seite des Todes ist. Dieser Tod wird in

metaphysischer Hinsicht nicht als Ende aller menschlichen Existenz gedeutet, und das Reh wird zudem als Symbol der Erneuerung von Leben interpretiert. Der Reiter, der auf dem Pferd mit einer Lanze reitet und das Reh jagt, stellt den Tod dar, wobei das Reh selbst die nicht-verstorbene Seele des Toten symbolisiert bzw. sie abführt. Die symbolische Bedeutung fast aller Rehdarstellungen auf Grabsäulen wird der altbalkanischen autochthonen Bevölkerung zugeordnet. Es ist kaum glaubhaft, dass, nach durchgeführten anthropologischen und anthrogenetischen Feststellungen in Bosnien und Herzegowina, die zahlenmäßig schwach vertretenen *Sklavinier* bei ihrer Zuwanderung der zahlenmäßig überwiegenden alteingesessenen Bevölkerung ihren Glauben aufzwingen, und besonders nicht den Reh-Kult, der bei den Zuwanderern nicht

sonderlich bestätigt werden kann.

Auch der Brauch der Grabbeigabe neben den Toten bezeugt, dass die Walachen und alle anderen Völker, die Grabsäulen errichteten und verzierten, nicht vollständig christianisiert waren. Das Ritual der Grabbeigabe in altkroatischen Gräbern, falls es auf dem Balkan entstanden ist, konnte ursprünglich von den Einheimischen übernommen worden sein, die in diesem Territorium diese Tradition in der Vorzeit und Antike pflegten. Diese Einheimischen könnten somit auch jene Bevölkerungsgruppe sein, die später "*kroatische Walachen*" genannt werden. Der Brauch der Grabbeigabe blieb in Bosnien bis Ende des XIX. Jahrhunderts erhalten und kann lediglich mit den Walachen, bzw. mit ihrem Einfluss verbunden werden

